Zdravko Dizdar
(Hrvatski institut za povijest, Zagreb)

OSNIVANJE I DJELATNOST ČETNIČKIH UDRUŽENJA NA PODRUČJU GRADA I KOTARA OSIJEK U MONARHISTIČKOJ JUGOSLAVIJI (1918.-1941.)

(Prvi dio)

UDK 329(497.5 Osijek=163.41)"1918/1941"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: ožujak 2005.

U radu se na temelju istraživanja izvorne građe i objavljene literature prikazuju politička kretanja te, osobito, osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada Osijeka i osječkog kotara u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije od 1918. do 1941.

Uvod

U dosadašnjoj historiografiji o političkim kretanjima, a posebice o četničkim udruženjima i njihovoj djelatnosti, na području osječkog kotara u razdoblju Kraljevine SHS/Jugoslavije, nije se posebno pisalo, osim ponegdje nekog segmenta i spomena, dok je o četnicima objavljeno tek nekoliko dokumenata, no bez podataka o osnivanju, rukovodstvima i radu njihovih organizacija.[1] Zato u ovome radu na osnovi izvorne arhivske i druge građe želim opširnije progovoriti o političkim kretanjima i četničkim organizacijama na osječkom području u međuratnom razdoblju. Osnivanje četničkih organizacija u *Osijeku* i na području osječkog kotara u *Tenji i Dalju* započinje 1924. s osnivanjem i radom

[1] U literaturi o četničkoj organizaciji na osječkom području u razdoblju Kraljevine Jugoslavije gotovo nigdje nema spomena, pa čak ni u najnovijim radovima o Osijeku. Primjerice Dr. Stjepan Sršan, *Povijest Osijeka – sažeti pregled*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1996. i Zborniku *Od turskog do suvremenog Osijeka*, Zavod za znanstveni rad HAZU i Gradsko poglavarsvo Osijek te Školska knjiga Zagreb, Osijek 1996. Jedina koja spominje četničku organizaciju u Osijeku je Fikreta Jelić-Butić u radu: "Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata (1934.-1936.)", *Radovi*, vol. 21 (Zagreb, 1988.), 145.-232., i tu o njoj objavila tri dokumenta, dva iz 1935. i jedan iz 1936. To su: Izvješće Kotarskog (sreskog) načelstva u Osijeku o posveti zastave pododbora četničkog udruženja u Osijeku i Čepinu; Prijedlog Kotarskog načelstva u Osijeku o raspuštanju četničkog udruženja u Erdutu i izvješće Banske uprave Savske banovine upućenih MUP-u Kraljevine Jugoslavije o četničkoj organizaciji na svom području (gdje su spomenuti četnički pododbor u Osijeku i oni na području osječkog kotara).

radikalnog "*Udruženja srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu*", koje se, zbog svog uskog srpskog okvira, ukida 1929. nakon uvođenja šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra. Kako je "*Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine*" podržalo diktaturu kralja Aleksandra (najčešće pod geslom: "*Za Kralja i Otadžbinu*", te "*jedan kralj, jedan narod i jedna država*") to mu je kao jugoslavenskom nacionalističkom udruženju omogućen rad. To se od 1929. pa do 1939. i na području tadašnjeg osječkog kotara osniva i djeluje nekoliko mjesnih pododbora toga četničkog udruženja (*Bijelo Brdo, Čepin, Dalj, Erdut, Hrastin, Petrova Slatina, Steparska pustara, Tenja*) i u *Osijeku* četnički pododbor, koji je vršio ulogu kotarskog odbora. Osječka četnička udruženja, kao i četnički pokret u cjelini, 1939. svim svojim snagama uključuju se u pokret "Srbi na okup" kako bi onemogućili konstituiranje i rad Banovine Hrvatske, zahtijevajući da se dijelovi osječkog i vinkovačkog kotara te vukovarski, iločki i šidski kotar izdvoje iz njezinog sastava i priključe Dunavskoj banovini, a u konačnici "Velikoj Srbiji".[2]

Politička kretanja na osječkom području od 1918. do 1929. godine

Osijek i osječki kotar 1. XII. 1918. ulaze u sastav novoosnovane južnoslavenske države - *Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca* (od 1929. *Kraljevine Jugoslavije*), sa sjedištem u Beogradu, na čelu s dotadašnjim kraljem Srbije. Ubrzo su uslijedile veoma bitne političke odluke kralja i upravnih vlasti za grad Osijek i za područje osječkog kotara koje će znatno utjecati na njihov gospodarski razvitak, politička kretanja i promjenu nacionalne strukture stanovništva u korist Srba. Osijek je tada bio drugi grad po veličini u Hrvatskoj, odmah iza Zagreba. Imao je razvijenu industriju (prehrambenu /prerada žita i brašna, mlijeka, šećera, alkohola, mesa/, metalnu, drvnu, kožarsku, tekstilnu, kemijsku, papirnu i grafičku, građevinsku i keramičku), obrt (s oko 900 obrtnika) i trgovinu, sa snažnom infrastrukturom (gospodarskom, prometnom, komunalnom i političkom). Njegovo gospodarstvo bilo je usmjereno na tržišta Austro-Ugarske, posebice prema Budimpešti i Beču. No, u novim promijenjenim okolnostima, gdje su Mađarska i Austrija neprijateljske zemlje, osječko gospodarstvo moglo je biti usmjereno samo prema unutarnjem tržištu, ali samo onoliko koliko mu to u uvjetima centralizacije i hegemonije velikosrpske elite,

[2] Opširnije o događajima u Slavoniji, i u tom okviru i u Osijeku i njegovoj okolici uoči i u vrijeme osnivanja i rada četničkih organizacija na tome području (1918.-1941.) koje u ovom prilogu prvenstveno obrađujem čitatelji mogu pročitati u radu Mile Konjevića, "O djelatnosti građanskih političkih stranaka u Slavoniji 1929.-1941.", *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* br. 13. (Slavonski Brod, 1976.), 167-208. i njegovoj knjizi *Radnički pokret u Slavoniji 1929.-1941*. (Slavonski Brod, 1981)., u radu Zdravka Dizdara, "Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području slavonskobrodskog kotara u razdoblju Kraljevine Jugoslavije*", Scrinia slavonica*, br. 2, (Slavonski Brod, 2002.), str. 75-116. i Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.)*", Scrinia slavonica*, br. 4, (Slavonski Brod, 2004.), str. 212-287. te još nekim radovima, koje navodim u bilješkama.

Beograd dozvoli. U takvim okolnostima, iako je osječko gospodarstvo pronalazilo snage da se prilagodi i razvija, ipak nije moglo onoliko koliko su mu to resursi i poduzetnički duh dopuštali. Osijek je do 1923. tj. do donošenja Zakona o gradskim općinama pripadao u tzv. slobodne gradove Prvoga reda (s gradovima Zagrebom, Karlovcem, Varaždinom i Zemunom), koji su bili izravno podređeni Zemaljskoj (Pokrajinskoj) vladi za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, ali su imali svoju samoupravu na čelu s gradonačelnikom i gradskim zastupstvom (iz kojega se, ovisno o broju dobivenih glasova birao gradonačelnik). Od tada je vlada u Beogradu uglavnom preuzela bivše ingerencije Pokrajinske vlade, što je oslabilo pravni položaj osječke gradske općine. U Osijeku je i dalje bilo sjedište Virovitičke županije dok nije ukinuta 1922., a od tada sjedište Osječke oblasti, te je njegovo gradsko zastupstvo izravno ovisno o oblasnom velikom županu, a on o vladi u Beogradu. Osijek je po svojoj strukturi stanovništva bio multietničko, multikulturalno i civilizacijsko središte istočne Hrvatske, u kojem su uz Hrvate, koji su činili nešto manje od polovice stanovništva, najbrojniji bili Nijemci (blizu trećine), Srbi, Židovi i Mađari. a što će vladajuće velikosrpske političke strukture Kraljevine SHS nastojati izmijeniti u korist Srba. To najprije čine na području osječkog kotara koristeći se upravnim preustrojem. Tako su vlasti 1919. planski iz sastava dotadašnjeg osječkog kotara izdvojile četiri općine (Bizovac, Petrijevci, Valpovo i Valpovo vanjsko) i od njih osnovale zaseban mali valpovački kotar u kojem su Hrvati činili više od 74% stanovništva, a Srbi tek nešto više od dva posto. Time je u novom osječkom kotaru ne samo znatno smanjen postotak Hrvata, a povećan udio Srba, već su Srbi, s obzirom na znatan udio Mađara, Nijemaca i ostalih nacionalnih manjina, tako dobili na njemu relativnu većinu, koja će im, uz naseljavanje dobrovoljaca i kolonista, uglavnom Srba, osigurati vlast.[3] Tu promjenu nacionalne strukture stanovništva u korist Srba pokazuju i popisi stanovništva, iako je ona bila nešto blaža jer je Osijek kao snažno regionalno i gospodarsko središte privlačio hrvatsko stanovništvo sa šireg područja. Tako je prema službenom popisu stanovništva 1921. u ***Osijeku*** zabilježeno 7704 domaćinstva i 34.485 stanovnika. Prema vjeroispovijestima u Osijeku je tada bilo 26.170 ili 75,88 % žitelja rimokatoličke, 4541 ili 13,16 % pravoslavne, 2731 ili 7,91 % židovske, 762 ili 2,20 % evangeličke, 224 ili 0,64 % muslimanske, 83 grkokatoličke i 10 drugih vjeroispovijesti. Prema materinjem jeziku bilo je Hrvata i Srba 20.512, Nijemaca 10.077, Mađara 2106, Čeha i Slovaka 770, Slovenaca 620, Rusa 111, Poljaka 108, Arnauta (Albanaca) 62, Rumunja 25, Turaka 18, Talijana 17, Rusina 12, Engleza 9, Francuza 8 i ostalih 30.[4] Istodobno je u novom osječkom kotaru, koji je bio administrativno podijeljen na 12 upravnih općina, te imao površinu od 645 km^2, 46 naselja i 8075 domaćinstava, živjelo 29.545

[3] Josip Lakatoš, *Narodna statistika* (Zagreb, 1914.), 19. Prema popisu 1910. udio Hrvata u tadašnjem osječkom kotaru bio je 44,3 %, a u gradu Osijeku 44,3 % i na području virovitičke županije 51,7 posto, dok je udio Srba na osječkom kotaru bio 21,7 %, gradu Osijeku 9,2 % i na području virovitičke županije 18,2 posto od ukupnog stanovništva.

[4] Vera Erl, *Socijalna i ekonomska struktura stanovništva*, *Od turskog do suvremenog Osijeka,* n. dj., 302.

stanovnika, od kojih je prema vjeroispovijestima bilo rimokatolika 16.805 ili 56,87 %, pravoslavnih 10.735 ili 36.33 %, evangelika 1886 ili 6,38 %, židova 68 ili 0,23 %, grkokatolika 39, muslimana 19 i drugih 3. Prema materinjem jeziku bilo je Hrvata i Srba 17.110 ili 57,91 %, Nijemaca 6548 ili 22,16 %, Mađara 5168 ili 17,49 %, Čeha i Slovaka 179 ili 0,60 %, Rusa 168 ili 0,56 %, Slovenaca 47, Rumunja 30, Poljaka 15, Talijana 4, Rusina 2 i ostalih i nepoznato 294 ili 0,99 %.[5] Tako je na području osječkog kotara i grada Osijeka tada ukupno živjelo 64.030 stanovnika, od kojih je prema vjeroispovijestima bilo 42.975 ili 67,11 % rimokatolika (većinom Hrvata), 15.276 ili 23,85 % pravoslavnih (uglavnom Srba) i 5779 ili 9,02 % ostalih (2799 židova, 2648 evangelika, 243 muslimana, 122 grkokatolika i 13 ostalih i nepoznate vjeroispovijesti). Podaci o materinjem jeziku pokazuju da je hrvatski i srpski bio materinji jezik 37.622 ili 58,75 % stanovnika, njemački 16.625 ili 25,96 %, mađarski 7274 ili 11,36 %, češki i slovački 949 ili 1,48 %, slovenski 667 ili 1,04%, ruski 279 ili 0,43 %, poljski 123, arnautski (albanski) 62, rumunjski 55, talijanski 21, turski 18, rusinski 14, engleski 9, francuski 8 i ostali i nepoznati materinji jezik 677 stanovnika.

Dalje administrativno-upravne promjene nisu pomogle Osijeku. Iako se 1924. ustrojava posebnu Osječku oblast (od 33 u državi) sa sjedištem u Osijeku, gdje je sav upravni aparat i samoupravna tijela, koja je obuhvaćala 21 kotar (Apatin, Bjelovar, Brod na Savi, Darda, Daruvar, Donji Miholjac, Đakovo, Đurđevac, Garešnica, Grubišino Polje, Koprivnica, Kutina, Našice, Nova Gradiška, Novska, Osijek, Pakrac, Požega, Slatina, Valpovo i Virovitica.), u nju očito namjerno nisu bili uključeni kotarevi jugoistočno od Osijeka (Vukovar, Vinkovci, Županja i ostali na istok u Srijemu), a koji su s njime prometno i gospodarski najneposrednije povezani. S ukidanjem oblasti i podjelom Kraljevine Jugoslavije na devet banovina u listopadu 1929. Osijek postaje samo sjedište kotara (sreza) u Savskoj banovini, a od kolovoza 1939. u Banovini Hrvatskoj (sjedište u Zagrebu). Gubitak bitnih upravnih funkcija Osijeku nije nadomješten nekim novim, a i razvitak industrije teče sporo tako da se sporo povećavao i broj njegovih žitelja. U Osijeku je ipak u to vrijeme, osim gradske i kotarske uprave, bilo još sjedište kotarskog suda, poreske uprave, carinarnice, predstojništva gradske policije, zapovjedništva žandarmerijske čete, zapovjedništva Osječke divizijske oblasti te dvadesetak raznih ureda. Od škola Osijek je imao mušku i žensku realnu gimnaziju, učiteljsku, građansku, žensku stručnu i stručnu zanatsku školu, trgovačku akademiju, dvorazrednu trgovačku školu, likovnu umjetničku školu, šest državnih i jednu židovsku osnovnu školu, četiri zabavišta i gradski konzervatorij. Od kulturnih ustanova imao je Narodno kazalište, gradski muzej i tri čitaonice. Imao je 33 prosvjetna društva i kluba (od kojih je bilo 12 pjevačkih i glazbenih društava), više od 30 humanitarnih društava i ustanova (od kojih je bio najvažniji Dom narodnog zdravlja i bolnica), sedam staleških

[5] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. I. 1921. godine* (Sarajevo, 1932), 260-264.

saveza (s ukupno 25 udruga, od kojih su najbrojnije one radnika, namještenika, obrtnika i učitelja), dvanaest udruženja (od kojih 4 gospodarska, a od ostalih tu su udruženja četnika, dobrovoljaca i rezervnih oficira), dvadeset i sedam športskih klubova i društava (od kojih 13 športskih klubova), od crkvenih ustanova Franjevački samostan i Kapucinski samostan, tri rkt. župna ureda, srpsko-pravoslavno parohijsko zvanje, židovski nadrabinat, evangelistički župni ured i muslimanskog imama; od gospodarstva – 13 banaka i novčanih zavoda, 15 osiguravajućih društava, 24 tvornice: žigica, lanene robe, opeka /2/, kave, sapuna /2/, tjestenine, željezne robe /6/, kožara, dvije pivovare, četiri mlina, pet firmi drvne industrije, jedanaest štamparskih zavoda, Osječki velesajam i šećerana d.d.; zatim šest većih hotela i kavana («Central», «Grand», «Schneller», «Tomislav», «Royal», «Hrvatski Dom»…) te tri kina («Uranija», «Royal» i «Slavija»).[6]

Osječki kotar je prema popisu stanovništva iz 1931. obuhvaćao površinu od 466,56 km^2, bio administrativno podijeljen na 12 općina (Aljmaš, Bijelo Brdo, Čepin, Dalj, Erdut, Ernestinovo, Hrastin, Jovanovac, Laslovo, Retfala, Sarvaš i Tenje) imao 78 naselja s 6386 domaćinstava i na njegovom području je živjelo 33.514 stanovnika. Grad Osijek imao je 56,62 km^2 površinu, 3612 kuća, više od 8.000 domaćinstava i 40.337 stanovnika, a u njemu je bilo sjedište osječkog kotara te jedan od tri okružna inspektorata Savske banovine.[7] Prema vjeroispovijesti na području osječkog kotara rimokatolika

[6] *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak 1929.-1931., (Zagreb, 1932.), 363-364 i 384-385. (Grad i kotar /srez/ Osijek). Od tu danih podataka za grad Osijek nešto se razlikuju opći statistički podaci za samoupravne gradove za 1930. godinu na str. 337. Prema njima Osijek je imao devet rkt., pet pravoslavnih i tri evangeličke župe, 2 srednje škole (gimnaziju i učiteljsku), 9 stručnih, jednu građansku i 18 osnovnih škola te 9 narodnih knjižnica i čitaonica (od kojih četiri važnije biblioteke), imao je 153 različita društva i zadruge (16), 28 novčanih i drugih zavoda, 35 industrijskih pogona (OD KOJIH 9 mlinova, 6 tvornica konoplje, 4 žeste, 3 soda-vode, 1 lana, 1 suhomesnate robe, tri industrije tovljenja svinja, dvije tovljenja goveda i dvije ciglane) te dvije zdravstvene ustanove.

[7] *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, 314 i 315. i *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak 1929.-1931., (Zagreb, 1932.), 338 i 345, 363-364 i 384-385. (Grad i kotar /srez/ Osijek). Za razumijevanje političkih kretanja te uvjeta zbog kojih se u nekim mjestima osnivaju četnička udruženja zanimljivi su podaci za svaku od osječkih općina koje ću iznijeti iz ova dva navedena izvora: **Aljmaš** – površina 16,23 km^2, jedno naselje, 230 domaćinstava, 1291 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 1207 rimokatolika, 77 pravoslavnih, 4 evangelika, 2 židova i 1 ostale i nepoznate vjeroispovijesti) imala je rkt. župu, osnovnu školu, narodnu knjižnicu s čitaonicom i vatrogasno društvo, poštu i telefon; **Bijelo Brdo** – površina 31,05 km^2, jedno naselje, 460 domaćinstava, 2225 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 119 rimokatolika, 2100 pravoslavnih, 1 evangelik, 2 židova i 3 ostale i nepoznate vjeroispovijesti) imala je pravoslavnu parohiju, osnovnu školu, nabavljačko-potrošačku i mljekarsku zadrugu; **Čepin** – površina 77,38 km^2, 14 naselja, 736 domaćinstava, 4749 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 3297 rimokatolika, 1389 pravoslavnih, 28 evangelika, 1 musliman, 9 židova i 25 ostale i nepoznate vjeroispovijesti) imala je poštu, telegraf, telefon, željezničku stanicu, 2 rkt. župe i pravoslavnu parohiju, osnovnu školu, narodnu knjižnicu s čitaonicom, društva: Sokol, četničko, vatrogasno, športsko, Crvenog križa, lovačko, tamburaško, poljoprivredno, obrtno, nabavljačko-potrošačku zadrugu, dvije kreditne (pripomoćne) zemljoradničke zadruge i agrarnu zajednicu, a od industrij-

(većinom Hrvata) bilo je 19.580 ili 58,42 %, pravoslavnih (uglavnom Srba) 11.916 ili 35,55 %, evangelika 1813 ili 5,40 %, židova 71, muslimana 21 i ostalih i nepoznate vjeroispovijesti 113. Dok je u gradu Osijeku rimokatolika (većinom Hrvata) bilo 30.330 ili 75,19 %, pravoslavnih (uglavnom Srba) 5884 ili 14,58 %, židova 2445 ili 6,06 %, evangelika 1049 ili 2,60 %, muslimana 437 ili 1,08 % i ostalih i nepoznate vjeroispovijesti 192. To znači da

---

skih pogona imala je mlin te tvornice lana, žeste i dvije soda-vode; **Dalj** – površina 73,92 km^2, dva naselja, 1264 domaćinstva, 5922 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 2264 rimokatolika, 3620 pravoslavnih, 7 evangelika, 2 muslimana, 16 židova i 13 ostalih i nepoznate vjeroispovijesti) imala je poštu, telegraf, telefon, željezničku stanicu, rkt. župu i pravoslavnu parohiju, dvije osnovne škole, pet narodnih knjižnica s čitaonicom, dva pjevačka, po jedno lovačko, obrtničko i vatrogasno društvo te kasino, zadruge dobrovoljaca i zanatlija, tvornice opeka, salame i soda-vode te kino; **Erdut** – površina 27,87 km^2, tri naselja, 333 domaćinstva, 1538 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 1168 rimokatolika, 361 pravoslavnih, 1 evangelik i 8 ostalih i nepoznate vjeroispovijesti) imala je poštu, rkt. župu i pravoslavnu parohiju, dvije osnovne škole, ribičko i vatrogasno društvo, nabavljačko-potrošačku zadrugu i tvornicu soda vode; **Ernestinovo** – površina 12,68 km^2, jedno naselje, 176 domaćinstava, 990 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 974 rimokatolika, 13 pravoslavnih i 3 židova) imala je poštu, telegraf, željezničku stanicu, osnovnu školu, narodnu knjižnicu s čitaonicom, vatrogasno društvo i nabavljačko-potrošačku zadrugu; **Hrastin** – površina 51,81 km^2, pet naselja, 577 domaćinstava, 3097 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 1582 rimokatolika, 1031 pravoslavnih, 469 evangelika, 6 muslimana i 9 židova) imala je pravoslavnu parohiju i Reformističku (evangeličku) crkvenu općinu, 4 osnovne škole, vatrogasno društvo i tvornice konoplje i lana; **Jovanovac** – površina 20,24 km^2, četiri naselja, 256 domaćinstava, 1153 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 1101 rimokatolika, 43 pravoslavnih, 6 evangelika i 3 muslimana) imala je rkt. župu, osnovnu školu, vatrogasno društvo i nabavljačko-potrošačku zadrugu; **Laslovo** – površina 15,61 km^2, jedno naselje, 245 domaćinstava, 1283 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bio 481 rimokatolik, 15 pravoslavnih, 785 evangelika, jedan musliman i 1 židov) imala je poštu, telegraf, željezničku stanicu, Reformističku crkvenu općinu, osnovnu školu, vatrogasno društvo te tvornice žeste i konoplje; **Retfala** – površina 34,42 km^2, osam naselja, 616 domaćinstava, 4542 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 3429 rimokatolika, 571 pravoslavnih, 488 evangelika, 3 muslimana, 29 židova i 22 ostalih i nepoznate vjeroispovijesti) imala je Hrvatsko-slavonski konseriorat reformirane crkve, dvije osnovne škole, obrtnu i športsko društvo te dva vatrogasna društva, zadrugu i dvije agrarne zajednice te mlin; **Sarvaš** – površina 13,52 km^2, jedno naselje, 250 domaćinstava, 1202 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 1191 rimokatolika, 7 pravoslavnih i 4 evangelika) imala je poštu, telefon, rkt. župu, osnovnu školu, narodnu knjižnicu s čitaonicom, vatrogasno društvo, nabavljačko-potrošačku zadrugu, kreditnu (pripomoćnu) zemljoradničku zadrugu i ciglanu; i **Tenja** – površina 91,82 km^2, 14 naselja, 1162 domaćinstava, 5522 stanovnika (od čega je prema vjeroispovijesti bilo 2767 rimokatolika, 2689 pravoslavnih, 20 evangelika, 5 muslimana i 41 ostalih i nepoznate vjeroispovijesti), imala je pravoslavnu parohiju i dvije rkt. župe, dvije osnovne škole i općuzanatlijsku (šegrtsku) školu, narodnu knjižnicu s čitaonicom, pjevačko društvo, društvo Soko, dva tamburaška društva, društvo Crvenog križa, lovačko, četničko i dobrovoljačko društvo, tri vatrogasna društva, dvije agrarne zajednice i marvogojsku udrugu, dvije kudeljare, dvije tvornice špirita, jednu soda vode, šest mlinova, industriju tovljenja svinja i dvije industrije tovljenja goveda. Prema tabličnom iskazu **osječki kotar** tada imao je jednu stručnu školu, 18 osnovnih škola s 42 odjeljenja i 38 soba, s 40 učitelja i 2708 učenika (što znači da je na jednu školu otpadalo 26 km^2 površine, 1820 stanovnika i 4 naselja), 9 narodnih knjižnica i čitaonica, 31 društvo i zadrugu i 31 industrijski pogon, a najviše su se izvozili poljoprivredni i stočarski proizvodi.

je od tadašnjih 73.851 stanovnika Osijeka i osječkog kotara njih 49.910 ili 67, 58 % bilo rimokatolika (većinom Hrvata), 17.800 ili 24,10 % pravoslavnih (uglavnom Srba), 2862 ili 3,87 % evangelika, 2516 ili 3,40 % židova, 458 ili 0,62 % muslimana i 305 ostalih i nepoznate vjeroispovijesti.[8] Podaci o materinjem jeziku pokazuju da je hrvatski i srpski bio materinji jezik 45.023 ili 60,96 % stanovnika, njemački 16.521 ili 22,37 %, mađarski 9161 ili 12,40 %, češki i slovački 953 ili 1,29 %, slovenski 932 ili 1,26 % stanovnika i 1261 ili 1,70 % stanovnika ostalih i nepoznatog materinjeg jezika.[9] Hrvati su i dalje činili većinu stanovništva ili bili najbrojniji u općinama Aljmaš, Čepin i Erdut, Srbi u općinama Bijelo Brdo i Dalj, dok su u Hrastinu i Tenji činili nešto manje od polovice stanovništva. Nijemci su bili najbrojniji u općinama Sarvaš, Retfala i Ernestinovo. Mađara je bilo najviše u Osijeku, a na području osječkog kotara imali su većinu u općini Hrastin i Laslovo, a oko trećinu stanovništva činili su u općinama Ernestinovo, Erdut i Retfala, a nešto manje od petine stanovništva činili su u općinama Čepin, Tenja i Dalj. Osijek je i dalje, nakon Zagreba, bio najveće gradsko, prosvjetno, kulturno, društveno, gospodarsko i zdravstveno središte Savske banovine. Sam Osijek imao je kuća, stanovnika, prosvjetnih ustanova, društava i zadruga, gospodarskih novčanih i industrijskih pogona i zdravstvenih ustanova kao sva četiri tadašnja slavonska samoupravna grada (Brod, N. Gradiška, Požega i Virovitica) zajedno, što ilustrativno o njemu govori samo za sebe. Sve to ukazuje na vrlo složenu nacionalnu i vjersku strukturu osječkog područja koju su vladajuće strukture nastojale izmijeniti iseljavanjem dijela rimokatolika i evangelika Nijemaca, Mađara i Hrvata te planskim osnivanjem kolonija i naseljavanjem pravoslavnih Srba, sukladno programu vladajuće velikosrpske politike, prema kojoj je ovo područje trebalo postati srpsko i ući u njihovu zamišljenu tzv. "Veliku Srbiju". No, podaci pokazuju da se taj proces ovdje nije odvijao dovoljno brzo i uspješno, pošto nisu postojali dovoljni preduvjeti, kao primjerice kod agrarne reforme, gdje je najveći velposjednik bila Srpska pravoslavna crkva i nekoliko veleposjednika Srba te su oduzetu zemlju uglavnom dobili domaći Srbi.

Zanimljiva je također ekonomska i socijalna struktura stanovnika Osijeka i osječkog kotara. Tako je od 40.337 stanovnika Osijeka 1931. njih 17.212 ili 42,7 % živjelo od industrije i obrta, 2507 od poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, 6302 od javnih službi, slobodnih zvanja i vojske, 3897 od trgovine, 3274 od prometa, 706 od kredita i 6439 od drugih zanimanje ili bez

[8] *Godišnjaku banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 - 26. kolovoza – 1940.*, I., (Zagreb, 1940), Prisutno stanovništvo prema popisu od 31. III. 1931., 314-315. Ti podaci se neznatno razlikuju od onih objavljenih kod M. Konjevića, *O djelatnosti građanskih stranaka u Slavoniji*, 168. Tablica br. I. Stanovništvo Slavonije po konfesionalnoj pripadnosti prema popisu od 31. ožujka 1931. godine, koji posebno ne iskazuje židove, a kod ostalih kršćana iskazano ih je 15 manje.

[9] M. Konjević, *O djelatnosti građanskih stranaka u Slavoniji*, 169. Tablica br. II. Stanovništvo Slavonije po materinjim jezicima prema popisu od 31. ožujka 1931. godine. Židovi nisu posebno iskazani.

zanimanja. No, slika se mijenja ako pogledamo aktivne osobe kojih je bilo 21.709, od kojih je njih 11.616 ili 53% radilo u tercijarnom, 9.027 ili 41,6 u sekundarnom (industrija i zanati) i 1.067 ili 4,9 % u primarnom (poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo) gospodarskom sektoru. Radnika je bilo 7564, nadničara i slugu 2616, šegrta 879, kućne služinčadi 879 i pomoćnih članova obitelji 215 ili ukupno 16.889 stanovnika što predstavlja 41,8 % od ukupnog broja osječkog stanovništva. Aktivnih činovnika i namještenika bilo je 3787. Osijek je 1937. imao 55 liječnika, 7 ljekarnika, 8 zubara, 13 primalja, 47 odvjetnika, 4 bilježnika, 14 muzičara/nastavnika glazbe i 3 učitelja plesa, te 2350 vojnih osoba. Istodobno od 33.514 stanovnika s područja osječkog kotara čak njih 25.497 ili 76,07 % živjelo je od poljoprivrede, a 4768 ili 14,22 % od industrije i obrta, 944 od prometa, 628 od javnih službi, slobodnih zvanja i vojske, 475 od trgovine, 34 od kredita i 1168 od drugih zanimanja ili bez zanimanja.[10] Osječki kotar (s Osijekom) imao je 24 % nepismenih stanovnika te je po tome spadao u srednje razvijenija područja Slavonije. Organiziranom akcijom opismenjivanja rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke (HSS) nastojalo je smanjiti taj postotak nepismenih na 14 posto.[11]

Osijek i osječki kotar od stvaranja Kraljevine SHS, zbog njihovog geostrateškog položaja, gospodarstva, nacionalnog sastava stanovništva te političkih stavova državnih vladajućih srpskih struktura kako su oni, kao i cijela Slavonija, «srpske zemlje» te da to moraju i postati, našli su se u središtu njihove pozornosti. Oni su se među privima, odmah nakon Srijemske županije i Vukovara kao njezinog sjedišta, našli na udaru takve velikosrpske politike, uz primjenu onih karakterističnih srbijanskih metoda rada i osnivanja političkih stranaka, kod kojih je osnova da onaj tko nije s njima je protivnik zemlje i odmah izložen svim mogućim pritiscima upravnog aparata dok se režimske stranke osnivaju diktatima odozgo pri čemu se nastoji natjerati prvenstveno Srbe da se u njih upišu i na izborima glasuju za njih. Takvo ponašanje od samog dolaska na ovom području iskazivala je srpska vojska, a kada su osječke novine «Narodna obrana» i «Radničke novine» počele početkom 1919. donositi vijesti o batinanju građanskih osoba po srpskim vojničkim zapovjednicima i osuđivale ih, tamošnja je vojnička oblast postavila vojne straže pred uredništva tih novina i tako spriječila raspačavanje tih novina. Na to je reagirala demokratski raspoložena «Jugoslovenska njiva» 19. II. 1919. istaknuvši «Stojimo dakle u eri batina i vojničke cenzure». Da se ovo područje Slavonije i ostale hrvatske zemlje smatraju «neprijateljskim oblastima», koje je zaposjela i drži srbijanska vojska nalazimo u zapovijedi

[10] *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, 327. Vera Erl, *Socijalna i ekonomska struktura stanovništva*, *Od turskog do suvremenog Osijeka,* n. dj., 302-304. Struktura onih koji žive od industrije i obrta u Osijeku bila je: 743 živjelo ih je od odijevanja, 560 od hrane, 461 od građevinskih obrta, 377 od industrije i obrta drveta i kosti i 263 od kovina, a na području osječkog kotara 696 od odijevanja, 491 od kovina, 359 od hrane, 221 od drveta i kosti i 200 od građevinskih obrta.

[11] *Pokret za pismenost*, Zagreb, 1938., str. 10-11. *Napredak*, glasilo Hrvatskog kulturnog društva "Napredak" - Sarajevo, br. 11, (Sarajevo, 1938.), 137.

vojnog zapovjedništva od 28. IV. 1919. tiskanoj u «Narodnim novinama», gdje se to izrijekom i navodi.[12] U takvoj atmosferi započinje žestoka politička borba među strankama za pristaše i borbu za vlast. Politička kretanja, situaciju i praksu na osječkom području osvjetljavaju dijelom i rezultati izbora između dva svjetska rata. S jedne strane glavna politička borba vodila se tada između hrvatskih političkih stranaka, posebice Radićeve *Hrvatske pučke seljačke stranke* (HPSS, koja je promijenila naziv te se od 1920. zvala Hrvatska republikanska seljačka stranka /HRSS/, a od 1925. Hrvatska seljačka stranka /HSS/) i *Hrvatske zajednice* (/*HZ/* osnovane 17. VII. 1919. od Starčevićeve stranke prava i Napredne demokratske stranke), koje su okupljale Hrvate i zastupale federalizam. I s druge strane nasuprot njima srpskih političkih stanaka, posebice *Demokratske stranke* /DS/ (koja se prva u Osijeku počinje osnivati od veljače 1919. s ing. Dragutinom Šajom na čelu, tadašnjim županom Virovitičke županije /do 19. II. 1920./, i koja okuplja Srbe i jugoslavenski orijentirane Hrvate)[13] i *Narodne radikalne stranke* /NRS/ (osnovane u kolovozu 1919. u Osijeku s odvjetnikom dr. Jovanom Kockarom na čelu, a nakon mjegove smrti 1923. ističe se dr. Jovan Božić koji je jedno vrijeme bio i veliki župan virovitički, stranka inače okuplja uglavnom samo Srbe i pravoslavne)[14], koje su zastupale jedinstvenu centralistički uređenu državu, prvi kako bi osigurali jedinstvo jugoslavenske nacije, a drugi hegemoniju velikosrpstva, a koje su uglavnom obnašale vlast. Između demokrata i radikala 1919. postojao je politički dogovor po kojem su Osijek i Virovitička županija trebali biti pod nadzorom demokrata (S. Pribićevića), a Srijemska županija pod nadzorom radikala (N. Pašića). No, 1920. kada su radikali bez demokrata na vlasti oni započinju snažniji ustroj svojih organizacija i vode političku borbu za preuzimaje vlasti na osječkom kotaru i u Osijeku te Virovitičkoj županiji, čije zapadne granice Pašićevi pobornici proglašavaju zapadnom granicom «Velike Srbije». Od hrvatskih političkih stra-

---

[12] Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992. (pretisak izdanja iz 1942.), 81-82.

[13] HDA, Fond: R SUP SRH SDS, Šifra 01., red. br. 36. Bivše građanske stranke na kotaru Osijek /elaborat/. Poglavlje: Razvoj i djelovanje građanskih partija u gradu i bivšem kotaru Osijek /1920.-1941./ (DS). Od njezinih članova u Osijeku ističu se prof. Milan Stijić, dr. Branko Muačević i dr. Ante Šumanović, a od mlađih dr. Nikola Čepinac, prof. Ilija Mamuzić, Milan Vakanjac (tada direkotor gimnazije), dr. Adolf Herzer i drugi.

[14] HDA, Fond: R SUP SRH SDS, Šifra 01., red. br. 36. Bivše građanske stranke na kotaru Osijek (1920.-1941.) /elaborat/ - NRS. NRS je ubrzo nakon 1918. postala «najorganizranija i najsnažnija politička stranka jer je imala vlast u rukama», a najviše pristalica i glasača imala je «u gradu Osijeku, na terenu osječkog kotara te kotara Beli Manastir». Uz pristaše u državnom aparatu podršku je uglavnom imala u mjestima nastanjenim Srbima. Njezini glavni organizatori i vođe u Osijeku bili su dr. Jovan Kockar, advokat i javni bilježnik, umro 1923.; dr. Momčilo Ivković, beogradski liječnik koji je radio u Novom Sadu i preselio u Osijek, 1924. izabran za narodnog zastupnika; dr. Jovan Božić, izabran za virovitičkog velikog župana; Đuro Janković, došao iz Beograda u Osijek i bio predsjednik Oblasnog odbora NRS Osijek, izabran za narodnog zastupnika 1927. i Jovan Vuković, bio predsjednik Kotarskog i Gradskog odbora NRS Osijek, izabran za narodnog zastupnika 1927. Važnu ulogu u stranci imao je i Todor Škrbić, koji je osnovao i uređivao osječko stranačko glasilo «Stražu».

naka u Osijeku najprije djeluju od listopada 1919. HZ s dr. Franjom Gottschalkom, umirovljenim gradskim fizikom (uz koju je pristajala velika većina hrvatskih građana Osijeka) i *Hrvatska pučka stanaka (HPS)*, s Ljubojem Dlustušem na čelu, a tek od sredine 1921. počinje djelovati i HRSS (uz koju je pristajala velika većina hrvatskih građana osječkog kotara, a kasnije i Osijeka). U isto to vrijeme od 1924. i na osječkom području među Srbima počinje djelovati i Pribićevićeva *Samostalna demokratska stranaka (SDS)* u kojoj djeluje i manji broj jugoslavenski orijentiranih Hrvata.[15] Političke stranke u Osijeku imale su i svoja glasila i to: «*Jug*», već od 1918. glasilo demokrata, a nakon što on postaje glasilo SDS-a, glasilo DS postaje «*Demokrat*», »*Straža*», od kolovoza 1919., glasilo je radikala, «*Hrvatski list*», od siječnja 1920., glasilo zajedničara, a kasnije HSS-a i «*Hrvatska obrana*», glasilo je pučkaša. U Osijeku, najačem slavonskom radničkom centru, konstituirana je 7. I. 1919. i *Socijalistička radnička partija Jugoslavije /komunista/ (SRPJ/k/)* kada je za predsjednika izabran Slavko Henč.[16] Stranka okuplja osječko radništvo bez obzira na njegovu nacionalnu ili vjersku pripadnost, a glasilo joj je od lipnja 1918. «*Radničke novine*». Osijek je u to vrijeme bio jedno od značajnih središta revolucionarnog radničkog pokreta u državi s jakom partijskom i sindikalnom organizacijom, a s čime će se odmah morati suočiti i vladajući režim.[17] S osnivanjem i djelatnošću ovih stranka počele su diobe Osječana prema vjerskoj, nacionalnoj i političkoj pripadnosti, na pravoslavne i katolike, na Srbe i Hrvate, na monarhiste i republikance, na federaliste i centraliste te na komuniste. Vladajući režim je svojim postupcima ove podjele samo potencirao te nastojao sebi stvoriti što jači oslonac, posebice među srpskim stanovništvom i protagonistima njegove velikosrpske politike, koja je sve više dolazila do izražaja na osječkom području. To je posebice vidljivo tijekom izbora.

Vladajuće osječke strukture, uglavnom Pribićevićevi demokrati i Pašićevi radikali, zagovarajući nacionalni unitarizam i državni centralizan sa sjedištem u Beogradu i kraljem na čelu, uz pomoć svojih ministara i vladajućih struktura u Beogradu, iskoristit će agrarnu reformu, koja je službeno započela 25. II. 1919. «naredbom o agrarnoj reformi» ministarskog savjeta, kao snažno političko sredstvo kako bi smirili seljake, izbjegli socijalnu revo-

---

[15] HDA, Fond: R SUP SRH SDS), Šifra 01., red. br. 36. Bivše građanske stranke na kotaru Osijek (1920.-1941.) /elaborat/ - SDS. Predsjednik SDS-a Osijek nakon osnivanja 1924., bio je dr. Nikola Čepinac, a uz njega ističu se Magarašević, prof. Ilija Mamuzić (koji su i članovi osječke zidarske lože), prof. Milan Stijić, dr. Slavko Diklić, dr. Stanko Hajduković, Dimitrije Počuča, Zdravko Poznić, Života Milovanović, gl. urednik «Juga» i drugi. S liste SDS na izborima 1925. ovdje je bio izabran za narodnog zastupnika dr. Ivan Paleček, advokat iz Vukovara, no on je bio i jedini.

[16] Opširnije vidi: Dragiša Jović, *Građanske stranke u političkom životu Osijeka 1918.-1929*., u: *Od turskog do suvremenog Osijeka* (Osijek, 1996.) 305-319.

[17] Opširnije o radničkom pokretu i djelovanju komunista na području Osijeka i osječkog kotara u razdoblju 1918.-1929. vidi u knjizi Dragiše Jovića, *Radnički pokret u Slavoniji 1918.-1929*. (Slavonski Brod, 1985.).

luciju, spasili poredak, kolonizirali nacionalno i politički odane ljude na koje se mogu osloniti i svime time ojačale svoje pozicije. Na području grada Osijeka i tadašnjeg osječkog kotara (s područjem Valpova) bilo je 27 vlasnika dobara i posjeda.[18] Dokumenti pokazuju kako je revolucionarno raspoloženje na osječkom području u studenome 1918. bilo tako snažno usmjereno na rušenje veleposjeda, koji se pljačkaju i uništavaju da je tome trebalo odmah stati na kraj i početi zemlju dijeliti. S dolaskom i intervencijom srpske vojske potkraj toga mjeseca počeo se uspostavljati red. U tom robljenju i pljački posebno su se isticali Tenjani, u čemu su surađivali s onima iz Vere, Bobote i Trpinje, a s oružjem u ruci opirali su se i srpskoj vojsci i nisu htjeli ništa od ukradenoga povratiti. Pri tome nije pošteđeno ni vlastelinstvo Daljske patrijaršije srpske pravoslavne crkve, najveće na kotaru veličine 11.556 jutara (gdje je uz ostalo bilo tada proliveno 600 hektolitara vina te razneseno 70 vagona žita, ječma i zobi i oko 80 vagona kukuruza), ali ni posjednici Srbi Joco Nikolić i dr. Milan pl. Maksimović, kao ni dobra čiji su posjednici bili Hrvati, Nijemci, Mađari, Česi u općinama Erdut, Bijelo Brdo, Tenja, Čepin, Hrastin i Ernestinovo, a opljačkane su gotovo sve pustare u okolici Osijeka, većinom u vlasništvu bogatih osječkih židovskih obitelji (Korski, Speiser, Reisner …). Stanje se pogoršavalo pod utjecajem revolucije u Mađarskoj Bele Khuna, te je u Osijeku bila uhićena skupina ljevičara koji su zagovarali uspostavu sovjetske republike. Nazočnost velikog broja srbijanskih vojnika koji su nadgledavali kako osječko područje tako i cijelu Slavoniju, ponašajući se pritom kao pravi okupatori, primirili su seljake te se proces agrarne reforme, bez obzira na hitnost, mogao mirnije odvijati, no istodobno je zbog toga na tome području izostao pokret protiv dinastije Karađorđevića.[19] Vlastima su u prvi plan izbijali politički i nacionalni, pa tek onda socijalni razlozi. Tako su kod donošenja brze odluke o provedbi agrarne reforme u veljači 1919. kao politički razlozi iskazani: smirivanje seljaka, rušenje ostataka tuđinske prevlasti, slabljenje stranoga zemljoposjedničkog elementa, jačanje nacionalnog (zapravo srpskog) elementa, te osiguranje državnih granica. S njima su isprepleteni i nacionalni razlozi. To su bili s jedne strane *oslabiti gospodarsku moć veleposjeda* koji su tradicionalno djelovali u njegovanju hrvatskih državotvornih tradicija i hrvatskih nacionalnih udruga i ustanova, a s druge strane nastojalo se (određivanjem seljacima koji

[18] Zdenka Šimončić – Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941*., (Zagreb, 1997), 71-73. Dobra su bila raspoređena na području gradske općine Osijek, te u na području Tenje, Erduta, Laslova, Čepina, Dopsina, Ernestinova i Dalja. Od početka veljače 1919. do početka 1921. ministri za agrarnu reformu bili su iz redova: Demokratske stranke (Franjo Poljak iz Donjeg Miholjca /II-XI. 1919./ i Hinko Krizman iz Varaždina /XI. 1919.-1. I. 1921./), od 1. I. 1921. do 27. IX. 1924. iz redova Radikalne stranke (Nikola T. Uzunović, Krsta Lj. Miletić i Milan Simonović), od 27. IX. 1924. do 29. IV. 1925. iz Samostalne demokratske stranke (Hinko Krizman), od 29. IV. 1925. do 1. II. 1927. iz HSS-a (Pavao Radić) i potom opet od 1. II. 1927. do početka 1929. iz Radikalne stranke (Milan Simonović, Vladimir Andrić i Lazar Radivojević).

[19] Isto, 202, 204, 205 i 207.

su govorili njemački i mađarski, a doseljeni ovdje u posljednjih 200 godina, prijelaznog statusa bez državljanstva s time da su mogli optirati u svoje matične zemlje) *ojačati srpstvo dijeljenjem zemlje* samo državljanima Kraljevine SHS i *planskim naseljavanjem* na tu zemlju raskomadanih veleposjeda *nacionalno svjesnih i otpornih dobrovoljaca i kolonista* iz drugih južnih krajeva zemlje (*uglavnom pravoslavnih Srba velikosrpski raspoloženih*), uz isključivanje pripadnika drugih nacionalnosti (posebice Nijemaca i Mađara), koji su trebali čuvati državnu granicu i pritom utjecati na slabljenje i razbijanje njemačke i mađarske nacionalne manjine, ali i hrvatskog naroda u hrvatskom Podunavlju i Podravlju te postupno pripremati uključivanje tih krajeva u Srbiju, pri čemu su im trebala pomoći udruženja četnika koja su od svoga osnivanja isticala kako je Slavonija (a time i područje grada Osijeka i osječkog kotara) «srpska zemlja». U to se uklapaju i socijalni razlozi, a to je promjena agrarno-posjedovnih odnosa da bi se smanjile socijalne razlike i namira bezemljaša i siromašnih seljaka zemljom no pod uvjetom da su privrženi vlasti.[20]

Tako su agrarna reforma veleposjeda i kolonizacija koja ju je pratila na osječkom području imale od početka političko značenje i bile su u funkciji velikosrpske politike. Već u proljeće 1919. počelo je grabljenje i dijeljenje u zakup najbolje i najplodnije veleposjedničke zemlje, ali ne siromašnim domaćim interesentima niti siromašnim zemljoradnicima Hrvatima iz sjeverozapadne Hrvatske (kojima je izrijekom 5. V. 1919. bilo zabranjeno naseljavanje) nego počinje dodjela zemlje uglavnom lokalnim politički podobnim Srbima te solunskim dobrovoljcima i kolonistima iz posve srpskih krajeva i njihovo naseljavanje. Početkom 1920. na osječkom kotaru pod udarom agrarne reforme našalo se 21 dobro veleposjeda ukupne veličine od oko 40.000 katastarskih jutara (bez šuma). S obzirom da su se najveći veleposjedi nalazili u srpskom vlasništvu i da su ih zaposjeli domaći Srbi, kao i dio ostalih veleposjeda u vlasništvu drugih, dio kojih su zaposjeli domaći Hrvati, to su lokalni agrarni interesenti dobili i najviše zemlje, s tim da su za to morali biti privrženi politici vladajućeg režima. Većina zemlje je dodijeljena tijekom 1919. i 1920., posebice uoči izbora, kada se događalo i to da je zemlja bila oduzimana onima koji su pristajali uz Radićevu HPSS i dodjeljivana pristalicama režima (prvenstveno Radikalne stranke). Tada je na oduzetim posjedima osječkog kotara bilo osnovano *osam* kolonija dobrovoljaca i kolonista i to: *Adolfovac* (Retfala), *Bara* (Novi Čepin), *Brešće* (Retfala), *Dioš* (Tenja), *Jovanovac* (Jovanovac, koji je odmah potom postao sjedište istoimene općine), *Livana* (Čepin), *Paulin Dvor* (Hrastin) i *Tenjski Antunovac* (Tenja). U 1921. na osječkom kotaru je bilo određeno za kolonizaciju 9.500 jutara i podijeljeno, a preostali dio podijeljen je sljedećih godina. Na kraju je, prema službenim podacima, od 41.236 eksproprijaranih i otkupljenih jutara s 23 dobra na području osječkog kotara 4014 mjesnih interesenta dobilo je 14.259 jutara, ostalo su dobili 428 dobrovoljaca

[20] Z. Šimončić – Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941*., 88-89.

(3292 jutra), 83 kolonista i optanta, a dio te zemlje je kupilo 520 ljudi. No, prema literaturi razdijeljeno je ukupno 95.206 jutara (sa šumama i pašnjacima), od čega 60.534 jutra mjesnim interesentima, 25.488 dobrovoljcima i 9184 jutra kolonistima, optantima i autokolonistima. Dok najnovija istraživanja pokazuju da je područje osječkog kotara koloniziralo znatno više dobrovoljaca i kolonista i to njih *oko 3000 osoba* Srba ali i Hrvata. To je, uz naseljavanje Srba vezano za razne državne i druge službe (posebice vojska, policija, školstvo), utjecalo na izmjenu demografske slike osječkog područja, kao i uostalom cijele Slavonije u korist Srba.[21]

Izbori 1920. bili su prvi test kako za političke stranke tako i za režim, a što je posebice došlo do izražaja u Osijeku i osječkom području. Režim je poduzeo niz mjera kako bi onemogućio utjecaj snažne promidžbe iz susjedne Sovjetske Republike Mađarske i aktivnost ilegalnih komunističkih organizacija u Osijeku i okolnim područjima Slavonije, koji su je podržavali i širili. Policija je ušla u trag toj aktivnosti te je uhićeno do 1. VIII. 1919. samo u Osijeku i neposrednoj okolici 31 lice, od kojih 11 vojnih lica (ali i drugdje, posebice na valpovačkom i donjomiholjačkom kotaru). Među uhićenima bilo je i nekoliko članova organizacije SRPJ/k/, što je pokazalo da su oni glavni nositelji te aktivnosti. Ovom akcijom policijske i vojne vlasti su isticale kako je spriječena pobuna među vojnicima 41. puka u Osijeku koja se pripremala, kako bi se svrgnule sve oblasti i uspostavila proleterska vlast i diktatura, po uzoru na onu u Mađarskoj. Istodobno tijekom te policijske aktivnosti zabranjene su *Radničke novine* (u travnju 1919.), a potom i *Male novine* (koje su komunisti pokrenuli u svibnju), a zatvorena je i radnička čitaonica. Hapšenja članova osječke partijske organizacije privremeno su onemogućila njihove zapaženije aktivnosti sve do jeseni 1919., kada organiziraju skupštine i druge aktivnosti, a pokreću i svoje glasilo «*Radnička riječ*» (od 1. I. 1920.).[22] Ta aktivnost pojačana je, kao i kod svih drugih stranaka, u svezi s izborima.

Tako je već na prvim lokalnim izborima u novoj državi Kraljevini SHS, održanim 11. III. 1920. u Osijeku za gradsko zastupstvo, gdje se biralo 40 zastupnika, svih pet političkih stranaka podnijelo svoje liste, a uz njih bile su i dvije staleške liste. Bez obzira na izborni teror režima, lista SRPJ/k/, na čelu s Ladislavom Kordićem, drvodjeljskim radnikom, za vlasti sasvim neočeki-

[21] Z. Šimončić – Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941*., 315-316, 327, 350, 405, 410, 409 i 427. Tu je naveden primjer kako su na oduzetu zemlju s veleposjeda Ericha Knobolcha pl. Vučanskoga u Čepinu vlasti naselile koloniste Srbe iz Plaškog, Donjeg Lapca, Drvara, Gračaca, Zrmanje i Žirovca (pa je osnovana i dobrovoljačka kolonija Bijele Klade), dok je s veleposjeda Roberta Korskog u Čepinu, Hrastinu i Vuki, oduzeta zemlja u općini Dopsin i Vuki i podijeljena domaćim seljacima. (315-316). O promjeni demografske slike govore i podaci prema kojima je na područje Slavonije i Baranje kolonizirano oko 42.905 stanovnika, uglavnom Srba tako da se samo od 1921. do 1931. u Slavoniji pravoslavno stanovništvo u ukupnome iznosu povećalo za 4,04 %, a katoličko stanovništvo je smanjeno za 3,68 posto. Istodobno se smanjio i postotak onih koji su govorili njemačkim jezikom od 13,57 na 11,93 % i mađarskim jezikom od 11,07 na 7,88 posto.

[22] D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji 1918.-1929*., 68-74., 80-81., 97- 98.

vano dobila je 20 mandata ili 50 %, a zatim slijede liste HZ sa 7, NRS s 4, HPS s 3, DS s 3, trgovci i obrtnici s 3 i kućevlasnici s 1 mandatom.[23] Istodobno na tim općinskim izborima i na području osječkog kotara komunisti su postigli značajan uspjeh dobivši od 172 mandata njih 22 ili 12,79%, a najveći uspjeh su imali u općini Retfala.[24] DS iako je imala na raspolaganju aparat vlasti (Svetozar Pribićević bio je ministar unutrašnjih poslova, a predsjednik stranke veliki župan) i druge mogućnosti ipak terorom i manipulacijama nije uspjela te je doživjela veliki neuspjeh. To će iskoristiti radikali, uz pomoć beogradskih vladajućih političkih struktura, za jačanje svojih pozicija u gradu Osijeku i na području Virovitičke županije, tako da će njihov član postati i veliki župan. I predstavnici ostalih građanskih stranaka poduzeli su sve da političku situaciju u Osijeku promijene u svoju korist. Prvi na udaru su bili predstavnici pobjedničke SRPJ/k/ i njihovih pristaša. Iako bi bilo normalno da komunist bude gradonačelnik Osijeka s obzirom da su na izborima dobili 50 % glasova to se nije dogodilo te je kod konstituiranja Gradskog zastupstva u Osijeku 16. III. 1920. za gradonačelnika izabran zajedničar dr. Vjekoslav Hengl, a za podnačelnika komunist Ladislav Kordić.[25] Iako su osječki zastupnici komunisti položili propisanu prisegu Zemaljska vlada raspustila je Gradsko zastupstvo, te su raspisani novi izbori 2. VII. 1920. No, vlasti nisu potvrdile njihovu listu te nisu mogli sudjelovati, ali zato sudjeluje sa svojom listom *Socijaldemokratska stranka*. Uz njih bilo je još osam lista. HZ i NRS osvojili su svaka po 10 zastupničkih mandata, HPS 6, obrtnici i Židovi po 3, a ostale liste po 2 mandata. Najviše su napredovali radikali. Na mjesto gradonačenika opet je izabran zajedničar dr. V. Hengl, a za zamjenika pučkaš dr. Ivan Neubauer, odvjetnik. Bio je to uvod u još jače političko angažiranje za izbore za Ustavotvornu skupštinu 28. XI. 1920., a što je najavilo osam prijavljenih lista. Režim je nastojao i represijom utjecati na rezultate. Tako je primjerice pred izbore bio uhićen nositelj liste KPJ za virovitičku županiju profesor Ljubomir Radovanović, iz Osijeka, inače sekretar Oblasnog komiteta KPJ. Rezultati izbora u Osijeku bili su: HZ – 1050, KPJ 760, NRS 508, HPS 274, DS 193, Socijaldemokratska stranka 41, Seljački savez 31 i HPSS 15 glasova. Na osječkom kotaru najveći broj glasova imala je NRS – 1880, zatim slijede DS i KPJ svaka sa po 419 glasova, HZ sa 161, HPS sa 78 i HPSS sa 60 glasova. Inače je HPSS u Virovitičkoj županiji osvojila najviše glasova, zatim slijede komunisti, radikali, zajedničari, demokrati i drugi. (Na Virovitičkoj županiji iz Osijeka su tada izabrani dr. Jovan Kockar od NRS i Ljubomir Radovanović od komunista, dok je prof. Kerubin Šegvić iz Osijeka bio zamjenik bana dr. Matka Laginje izabranog od HZ). Hrvatska

[23] Vidi opširnije: Dragiša Jović, *Izbori za gradsko zastupstvo u Osijeku 11. ožujka 1920*., Zbornik CDISB, br. 21./1. (Slavonski Brod, 1984.), 149-175.

[24] Anto Milušić, *Politički i pravni aspekti općinskih izbora u Hrvatskoj i Slavoniji 1920. godine*, Zbornik, br. 7-8., (Slavonski Brod, 1970)., 184., 187-. 189.

[25] Ladislav Kordić je na Drugom kongresu SRPJ/k/, na kojem je stranka promijenila naziv u *Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)* u Vukovaru u lipnju 1920. bio izabran za člana Centralnog partijskog vijeća.

zajednica osim u Osijeku doživjela je poraz u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. Radikali su isticali kako svoj uspjeh imaju pripisati tome što je za njih glasovao najveći broj srpskog stanovništva. Oni će dalje nastojati ojačati svoje pozicije, posebice u tijelima vlasti, pa je tako početkom srpnja 1921. dr. Ivan Božić, postao veliki župan virovitički, a s druge strane nastojati preuzeti upravu grada Osijeka, što će jako zaoštriti odnose prvenstveno s Hrvatskom zajednicom, najjačom političkom strankom u gradu. Uspjeh KPJ na izborima u studenom 1920., posebice u Osijeku, iznenadio je vlasti, kao i opći uspjeh u zemlji. Naime na njima su komunisti sa 198.736 glasova zauzeli četvrto, a s 58 izabranih zastupnika treće mjesto (iza DS i NRS).[26] Zato je nakon donošenja Obznane (20. XII. 1920.) uslijedio obračun s komunistima u zemlji pa tako i u Osijeku i okolici. Nakon atentata 21. VII. 1921. u Delnicama na ministra M. Draškovića uslijedile su premetačine, uhićenja i presude najpoznatijim osječkim komunistima. Progoni «nepoćudnih» su ozakonjeni 2. VIII. 1921. donošenjem i posebnog Zakona o zaštiti države. Na osnovi tog zakona ubrzo su razriješeni dužnosti na izborima izabrani članovi KPJ u Osijeku, na području osječkog kotara i virovitičke županije. Ipak osječki komunisti nastavili su u teškim ilegalnim uvjetima djelovati održavajući veze s rukovodstvom KPJ u Beču. No, policija je otkrila ove aktivnosti početkom 1922., uslijedila su nova uhićenja osječkih komunista te su nakon nekoliko mjeseci osuđeni njih 3 na dvije, a njih dvoje na po jednu godinu robije. To je zadalo snažan udarac osječkim komunistima te su nastojalo djelovati kroz *Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije (NRPJ)*, čiji je odbor osnovan u Osijeku početkom 1923. No, vlasti će zabranama i uhićenjima nastojati onemogućiti i tu aktivnost.

Režim je mogao sada prijeći na obračun s HPSS, drugim svojim glavnim političkim protivnikom, i na provođenje jače centralizacije države. Naime HPSS je dobila na izborima 1920. čak 230.590 glasova, najviše među hrvatskim strankama, i 50 zastupničkih mjesta, preuzevši tako vodstvo hrvatske politike u novostvorenoj državi, dok je njezin predsjednik Stjepan Radić postao predvodnik borbe hrvatskog naroda protiv centralizma i velikosrpske hegemonije. S donošenjem Vidovdanskog ustava 28. VI. 1921. ozakonjen je dotadašnji centralistički velikosrpski sustav što je izazvalo s jedne strane oduševljenje u redovima srpskoga življa, a s druge strane ogorčenje kod najvećeg dijela hrvatskog naroda. To se posebno manifestiralo na osječkom području. Od tada imamo žestoke političke borbe u Osijeku prvenstveno radikala i demokrata protiv Hrvatske zajednice i Radićeve HRSS. U kolovozu 1921. hrvatske opozicijske stranke HRSS, HZ i HSP osnovale su "Hrvatski blok", izjasnivši se protiv vladine centralističke, a za federativno uređenu jugoslavensku državu, zbog čega su odmah od režimskih stranaka proglašeni "antidržavnim" strankama i "separatistima". Kako je HRSS od 1922. na

[26] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata, I.*, (Zagreb, 1961), 312 a. Tablica izbornih rezultata na izborima za Konstituantu 28. XI. 1920. u zemlji po izbornim okruzima (županijama) i strankama.

izborima nastupala samostalno to su hrvatski glasači sve više bili orijentirani na ovu stranku, pa je "Hrvatski blok" ubrzo prestao postojati. Osječka hrvatska društva nazočila su s mnogim drugim hrvatskim društvima velikoj proslavi u Vukovaru 8.-9. VI. 1922. prilikom posvete i otvorenja "Hrvatskog doma" kojega je organizirao "Hrvatski blok" koji je tu pobijedio na izborima. Odmah potom vlasti su na području Hrvatske i Slavonije počele s raspuštanjem i zabranama hrvatskih nacionalnih društava (pr. «Hrvatskog sokola», «Hrvatske žene», «Hrvatice grofice Zrinski»), pa tako i onih u Osijeku.

S. Pribićević, ministar unutarnjih poslova u vladi Nikole Pašića, predsjednika radikala, i njegove pristaše osnivaju i posebnu političko-represivnu *Organizaciju jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA)* sa zadatkom da «svim *sredstvima, koja joj stoje na raspolaganju, suzbija plemenski i vjerski separatizam*» i traži «*temeljito izkorijenjenje svih elemenata, društava i ustanova, koja hoće da ruše državno postojanje i jedinstvo nacije*», a prema njihovoj prosudbi. U Osijeku organizacija ORJUNE osnovana je u srpnju 1922., vođa im je bio Branko Mašić, pravnik. Odmah su njezini članovi, opskrbljeni oružjem i pod zaštitom vlasti, započeli s napadima i sukobima protiv političkih protivnika iz hrvatskih redova. To je snažno zaoštrilo srpsko-hrvatske odnose te reakcija s hrvatske strane nije izostala.[27] Tako je u rujnu 1922. uslijedilo u Osijeku osnivanje organizacije *Hrvatske nacionalne omladine (HANAO*).[28] Sukobi između ORJUNE i HANAO će se intenzivirati tijekom 1923. i 1924. te će biti više ranjenih i nekoliko mrtvih osoba.

NRS pored svojih organizacija po selima osječkog kotara nastoji okupiti i omladinu. Dio osječke omladine, posebice iz onih graničnih mjesta s vukovarskim kotarom, surađuje s 1923. osnovanom "*Srpskom nacionalnom*

---

[27] HDA, PU HiS, br. 4723/1924. Pokrajinski namjesnik iz Zagreba, o tome je izvješćivao ministra unutrašnjih poslova u Beogradu sljedeće: "*U Osijeku od osnutka Orjune dolazi također do neprestanih sukoba. U tamošnjem se "Hrvatskom Domu" održavaju zabave raznih društava, pa rijetko koja prođe, a da ne dođe do kakvog izgreda, provociranog po članovima "Orjune", koji su kao mjesto skupljanja izabrali "Hotel Tačković" nasuprot "Hrv. Domu". I sada teku izvidi u stvari nedavnih velikih izgreda prigodom zabave pjevačkog društva "Lipe". Tu su članovi Orjune došli u sukob s nekim posjetiocima zabave, pa kad je policija stranke rastavila i ušla zajedno s posjetiocima zabave u "Dom" /što je bilo neshosno/ te zatvorila kućna vrata "Hrv. Doma", Orjunaši, koji su ostali sami na ulici, počeli su da razbijaju prozore i bacaju kamenje kroz prozore u prostorije, tako te se je iz toga porodila silna tučnjava sa više ranjenih. U velikoj većini ovih ocrtanih i inih sukoba nijesu se mogli pronaći krivci i nitko nije kažnjen. Zar je onda čudo, što je ova i ovakva akcija Orjune izazvala reakciju, pa je kao odjek došlo do stvaranja Hrvatske Narodne Omladine /Hanao/ koja je pošla putem Orjune tako, te su sada izazivanja s obje strane i sukobi na dnevnom redu*". Dalje navodi kako se iz izvješća velikog župana dr. Božića od 23. I. 1923. vidi da članovi Orjune na sastanke dolaze naoružani što potvrđuje i tu navedeni slučaj da je članu Orjune Branku Drakuliću, knjigovođi u svratištu Tačković slučajno u džepu opalio revolver i ranio u koljeno Branka Mašića, njegovog prijatelja i vođu Orjune.

[28] Osnivač HANAO-a bio je osječki trgovac Gonard, a glavni suradnici su bili dr. Ante Papratović, Milan Glazer, Petar Damjanović, Josip Kantor i Stjepan Veselić, koji ubrzo postaje njezin vođa.

organizacijom" (SRNAO) u Vukovaru, koja 1923. počinje izdavati i svoj list "Radikalska omladina".[29] Tako se i SRNAO uglavnom nasiljem, a bez posljedica od strane vlasti, uključuje u provedbu velikosrpske politike sa svojim političkim protivnicima na ovim područjima, što još više utječe na političko stanje na terenu.

Već u tijeku priprema državnih izbora za Narodnu skupštinu, koji će se održati 18. III. 1923., imamo u Osijeku s jedne strane nastup HZ i HRSS i s druge NRS i DS. Kako HZ nije sudjelovala na izborima to je njihovo mjesno osječko rukovodstvo na čelu s predsjednikom dr. Franjom Papratovićem, pozvalo svoje članove i pristaše da glasuju za listu HRSS i tako pomognu hrvatskoj stvari, pri čemu se i samo angažiralo u Osijeku, osječkom kotaru i virovitičkoj županiji. Ta suradnja je pogodila radikale, a posebice demokrate. Zato su demokrati, da bi onemogućili izlaženje «*Hrvatskoga lista*», angažirali dvojicu orjunaša koji su 3. II. 1923. upali u tiskaru i dok je jedan pucao drugi je bacio bombu među strojeve, oštetivši ih, ali ljudskih žrtava nije bilo. Istodobno su se radikali, osim u gradu Osijeku, zahvaljujući velikom županu dr. Jovanu Božiću posebice angažirali na području osječkog kotara i virovitičke županije, nastojeći sačuvati i ojačati svoje pozicije i postići uspjeh. No, rezultati izbora su pokazali da su i u Osijeku i na području osječkog kotara pretrpjeli neuspjeh. U Osijeku na izborima 18. III. 1923. lista HRSS (za koju je glasovala većina članova HZ) dobila je 4264 ili 74,3% glasova, lista NRS dobila je 979 ili 17,1% glasova, lista DS 271 ili 4,7% glasova i lista HPS 105 ili 1,8% glasova. I na području osječkog kotara lista HRSS dobila je najviše ukupno 49,7 % glasova, lista NRS 30,4% glasova, lista DS 10,2% i lista HPS 1,1% glasova. Istodobno je na području virovitičke županije lista HRSS osvojila 6, a lista NRS jedan mandat.[30] Bila je to značajna hrvatska politička pobjeda zajedničara i Radićeve HRSS, upravo zbog složnog istupa. To je omogućilo u jesen 1923. da se u Osijeku osnuje Mjesna i Kotarska organizacija HRSS.[31] Ovaj uspjeh HZ, i posebice Radićeve HRSS, kako na osječkom području tako i na državnoj razini, koja je osvojivši ukupno 477.733 glasa i 70 zastupničkih mandata potvrdila svoj primat

[29] "*Radikalska omladina*", (Vukovar, 1923.) Potrebno je istaći da je član Vrhovne uprave SRNAO-a bio i Puniša Račić, te da se pod njezinim izravnim nadzorom osnivaju srpska četnička udruženja na vukovarskom području. Politički program oba udruženja bio je stvaranje tzv. "Velike Srbije", a za zadaću su imali da "zdrav i istinski srpski nacionalizam" suprotstave "razornim ideologijama", posebice "separatizmu" Hrvata, uz "čuvanje Otadžbine i Kralja i propagiranje nacionalizma i odbrane Srbinove tekovine do istrijebljenja svih antidržavnih i antinacionalnih elemenata" (*Srpska riječ*, Sarajevo, 13. XII. 1924.).

[30] D. Jović, *Građanske stranke u političkom životu Osijeka 1918.-1929*…., 311-312.

[31] Za prvog predsjenika Mjesne organizacije HRSS Osijek bio je izabran Dragutin Zimmer, a za tajnika Viktor Magdić, a potom je predsjednik postao Ljudevit Zimmer, a tajnik dr. Stjepan Hefer, dok je Dragutin Zimmer postao predsjednik Kotarskog odbora HRSS Osijek. Za organizaciju je bilo značajno da su joj pristupili pojedini ljudi iz ostalih hrvatskih stranaka kao profesor Ljubomir Maštrović, bivši tajnik HZ i dr. Ivan Neubauer, bivši predsjednik HPS, inače tadašnji gradski zastupnik i zamjenik gradonačelnika.

među hrvatskim strankama, u potpunosti je iznenadio i zabrinuo te ogorčio vladajuće monarho-centralističke strukture da su počele zagovarati radikalne mjere kako bi očuvali svoje monopolističke, ekonomske i političke pozicije. U Osijeku su se širile i vijesti o tzv. "amputaciji" Hrvatske iz velikosrpskih krugova bliskih Radikalnoj stranci, zbog neočekivanog uspjeha HRSS na izborima, prema kojima sve od "amputacione linije" Virovitica-Grubišino Polje-Sisak-Karlovac-Kupa do mora kod Bakra jugoistočno, uključujući i osječko područje, predstavljalo bi "Veliku Srbiju". No, to su uz federaliste osudili i jugoslavenski orijentirani centralisti.[32] Bio je to signal velikosrpskim političarima da krenu u obračun s HRSS. Pri tom se protiv HRSS nastoji iskoristiti postojeće nacionalističke organizacije, posebice ORJUNU i četnička udruženja, čije će osnivanje u Osijeku ubrzo uslijediti, te otkloniti neke suprotnosti koje su postojale između njih.[33] Osječki radikali također smatraju kako pojava HRSS, posebice nakon pobjede na području osječkog kotara gdje su oni imali vlast, predstavlja opasnost za narodnu i državnu stvar i zato će, bez obzira na unutarnje probleme nastale nakon smrti predsjednika dr. Kockara, poduzeti mjere kako bi takvo stanje izmijenili u svoju korist. Izbori za Gradsko zastupstvo Osijeka 30. XII. 1923. bili su novi pokazatelj snaga. Na njima je podnijeto čak 10 lista, a HRSS je nastupila samostalno. Hrvatska zajednica je osvojila 10 ili 50% mandata, dok su zatim slijedile: HRSS s 3, NRS i NRPJ (komunisti) s po 2, te DS, Židovi i radikalski disidenti s po jedan mandat.[34] Bila je to još jedna hrvatska pobjeda koja je, prema pisanju osječkog «Hrvatskog lista» (1. I. 1924.), pokazala da je «Osijek hrvatski grad, a ne srpska palanka», da je on «protivnik beogradskog centralizma i radikalskog pašovanja» te da je to poraz Božićeve «državničke i velikosrpske politike». U idućem razdoblju imamo sve intenzivnije zaoštravanje odnosa vlasti prema HRSS i HZ u Osijeku i na području osječkog kotara, posebice u svezi sa skupštinskim izborima raspisanim za 8. II. 1925., pri čemu se vlasti posebice služe ORJUNOM, ali i s novoosnovanom četničkom organizacijom, koja se otvoreno iskazivala kao režimska organizacija. Koliko je vlastodržcima te srpskim i jugoslavenskim nacionalistima stalo do Osijeka pokazuju i sljedeći podaci. Glavni odbor udruženja srpskih četnika «Petar Mrkonjić» iz Beograda osnovao je u kolovozu 1924. poseban četnički odbor za Osječku oblast i Baranju te je 8. rujna održana oblasna konferencija na kojoj je donijeta rezolucija sa sloganom «Na okup za Kralja i Otadžbinu».

---

[32] Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, I., (Zagreb, 1961), 413.

[33] Tako subotički list "*Princip*", nacionalistički organ ORJUNE, u br. 13., od 1. IV. 1923. pozdravlja četnike i na naslovnoj stranici, povodom "Radićeve pobjede" ističe kako je "jedan od najvećih političkih uspeha posle izbora" upravo "potpuna istovetnost stavova između Četnika i Orjune" kako na ideologiju tako i na "jedinstvo naroda i države", što je rezultiralo njihovim savezom protiv zajedničkih neprijatelja.

[34] U novom Gradskom zastupstvu HZ imala je 16, NRS 8, HRSS 5, DS i Židovi po 3, HPS i Nezavisni radnici po dva te SPJ 1 mandat. Za gradonačelnika je izabran dr. Hengl, a za njegovog zamjenika zajedničar Bratoljub Šram. Radićevci i Nezavisni radnici (komunisti) su položili zakletvu.

Odmah nakon toga uslijedilo je osnivanje četničkih pododbora u Osijeku i Čepinu, ali i «tuče u obranu Nj. v. Kralja i Otadžbine», kao primjerice u Čepinu 3. VII. (kada su u gostionici na povike radićevaca «Živio Radić!», «Apcug Aleksandar!» i «Apcug Srbija!» «Srbi četnici morali reagirati») i tučnjave i sukobi u Osijeku protiv «radićevaca» i «hanaoaca». U rujnu 1924. kralj i kraljica proveli su 14 dana na državnom imanju u Belju, te je kralj primio na duži razgovor osječke četnike-dobrovoljce. Nakon toga 1. X. 1924. u Osijeku pokrenut je «*Glas srpskih četnika*», u izdanju Udruženja srpskih četnika za Osječku oblast i Baranju, prvi četnički list na području Hrvatske i Slavonije. Ni ORJUNA nije zaostajala. Tako je na godišnjoj skupštini Mjesne organizacije ORJUNE Osijek u rujnu 1924. nazočio vojvoda Ilija Trifunović – Birčanin, predsjednik Narodne obrane, a od 1929. do 1932. predsjednik četničkog udruženja. Samo nekoliko dana potom, 5. X. 1924., članovi osječke ORJUNE (civilna i vojna lica) ubili su Stjepana Veselića, vođu HANAO-a, čiji sprovod, kojem je nazočilo više od 2.000 osječkih Hrvata i njihovih prijatelja na čelu s gradonačelnikom dr. Henglom i predsjednikom HZ dr. Papratovićem, pretvorio se u političku manifestaciju protiv režima, tako da je vlast izvela vojsku na osječke ulice kojima je povorka prolazila.[35] No, orjunaši su nastavili s incidentima te su tako u prosincu teško ranili mladića Slavka Teša. I četnici i orjunaši su svoje postupke opravdavali kao tobožnji odgovor na teror Radićevaca i HANAO-a te da brane kralja i državu, dok su ih vlasti proglašavale «sporadičnim i slučajnim», i nastojale sa sebe skinuti svaku odgovornost. Tako je 1925. zabranjen rad HRNAO-a u Osijeku.

Tadašnja Pašić-Pribićevićeva vlada odlučila je i protiv HRSS-a primijeniti «Obznanu» i Zakon o zaštiti države od 1. I. 1925., zbog Radićeva posjeta Moskvi 1924. i pristupa HRSS-a Seljačkoj internacionali, proglasivši HRSS komunističkom strankom koja se izjasnila za "tuđinsku, protudržavnu, komunističku propagandu" čime se nastojao obračunati s najvećim političkim protivnikom na izborima i s federalističkom opozicijom. Tako su odmah raspuštene sve organizacije HRSS, zabranjeni su svi zborovi, konferencije i rad ove stranke kao i izlaženje njenih novina i publikacija, ali nije zabranjeno njezino sudjelovanje na izborima. Brojni članovi stranke su bili uhićeni uključujući i Stjepana Radića. Tada su 2. I. 1925. u Osijeku izvršene policijske premetačine i zaplijene materijala u stanovima vodećih ljudi HRSS-a i to dr. S. Hefera, Dragutina i Ljudevita Zimmera, te u uredništvu i upravi «Hrvatskoga lista», koji je zabranjen, poništeni su mandati gradskih zastupnika HRSS (kao i gradskih zastupnika NRPJ, koji su već u rujnu bili uhićeni zbog sumnje komunizma), a bilo je i drugih različitih pritisaka u gradu i na području osječkog kotara još i više, kako od vlasti tako i od nacio-

[35] HDA, Grupa VII, inv. br. 854/1924. Tu su izvješća Redarstvenog povjereništva za grad Osijek, Velikog župana županije virovitičke i radikalske osječke "*Straže*" o ovome ali i drugim sukobima Orjune i Hanao u Osijeku 1924. O sukobima četnika i radićevaca i hanaoaca izvješćivao je "*Glas srpskih četnika*" , ali i osječki "*Hrvatski list*".

nalističkih organizacija četnika i ORJUNE. I u drugim okolnim kotarevima bilo je slično, a ništa nije bilo bolje ni u cijeloj Slavoniji i Hrvatskoj.[36] Vlada je izašla jedinstveno tj. zajedno NRS i SDS kao tzv. «Nacionalni blok» sa sloganom «državotvornosti» protiv svih «antidržavnih». Kako se rukovodstvo HZ krajem 1924. izjasnilo za republiku i time približilo HRSS to su oni zajedno kao hrvatski federalistički blok nastupili na izborima. No, i pored izbornog terora u Osijeku je na izborima 8. II. 1925. lista HRSS-a dobila 4562 ili 70,9% glasova, čemu je HZ dala najveći doprinos, lista vladinog «Nacionalnog bloka» dobila je 1158 ili 17,8% glasova, zatim slijede liste DS s 415 ili 6,5% glasova, SPJ s 81 ili 1,3% glasova i HPS sa 64 ili 1% glasova. Ovu veliku pobjedu hrvatske oporbe u Osijeku na izborima nešto je zasjenio poraz na području osječkog kotara gdje je vladin «Nacionalni blok» dobio 49,5 % glasova, a lista HRSS je dobila 40,6% glasova. Ipak na virovitičkom izbornom okrugu od 7 narodnih poslanika HRSS je osvojio 5, a «Nacionalni blok» 2 poslanička mjesta u Narodnoj skupštini (dr. Momčilo Ivković iz NRS i dr. Ivan Paleček iz SDS).[37] No, i uz silan teror režimskog aparata vlasti, gdje su uključena i četnička udruženja[38], brojna uhićenja, pri

[36] Tako je primjerice u Stajici u Lici tijekom ovih izbora ubijeno pet seljaka Hrvata. Opozicijski blok je u svom izvješću od 19. III. 1925. upućenom Verifikacijskom odboru Narodne skupštine Kraljevine SHS ukazao na postupke vlasti pri izborima, zbog kojih su oni za njih "lišeni svake legalnosti i nisu izraz slobodne narodne volje". Posebno su za Hrvatsku i Slavoniju te Vojvodinu istaknuli: "… I kandidati i agitatori i, u opšte, pristalice opozicije bili su izloženi gonjenju, kažnjavanju novčano i zatvorom i fizičkim napadima od strane potplaćenih rulja, koje je vlast ne samo tolerirala nego često puta i nautkavala….Na dan izbora stavljana je u pokret sva oružana sila, i žandarmerija i vojska, pa na nekim mestima upotrebljena i radi sprovođenja izbora….Glavno i skoro redovito sredstvo bilo je napadanje na konferencije od strane organizovanih bandi tobožnjih patriotskih organizacija srnaovskih i novoosnovanih č e t n i k a Petra Mrkonjića. Niz krvavih zločina što su ih takve oružane rulje, uz zaštitu vlasti vršile, poznat je već danas javnosti…. Pored oružanih bandi koje su sprečavale prilazak biralištu, na samim biralištima organi vlasti sprečavali su ulazak…. Selima su obilazili žandarmi, oboružani financi i četnici pucajući iz pušaka. U svaku su kuću bacali plakate na kojima je bila narisana mrtvačka glava ispod koje je štampano bilo, da će ovako svakoga zadesiti, ako ne bude glasao za Državnu radikalsko-demokratsku kutiju…". Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, (Zagreb, 1968), 258-259.

[37] D. Jović, *Građanske stranke u političkom životu Osijeka 1918.-1929*…., 314.

[38] Zanimljiv je govor Ljube Davidovića, predsjednika Demokratske stranke u Narodnoj skupštini 22. III. 1925. u ime Bloka narodnog sporazuma u kojem ističe: "*Ne priznajemo zakonitost izvršenih izbora*", jer nisu poštovani zakoni ni ustav, čime su izigrana najosnovnija građanska prava. Vlada Pašić-Pribičević je vlada "*politike sile*", izišla je na izbore pod sloganom "*protiv boljševizma*", zbog zapada, jer komunisti nisu predstavljali izbornu opasnost, zato je trebalo naći "*drugu jaču i snažniju stranku, koja je ozbiljan izborni takmac, pa nju proglasiti komunističkom strankom*" tj. HSS i protiv nje, i ostale opozicije uprijebiti silu i nasilje. Pritom ta "*centralistička vlada podijelila je našu zemlju u dvije nadležnosti*" i to Pašiću (radikalima) je pripala južna i sjeverna Srbija, BiH, Crna Gora, Srijem i dio Dalmacije, a Pribićeviću (SDS) ostali dijelovi zemlje (uključujući Osijek i Slavoniju) gdje je počela "*raditi onako zlo, kao što ranije nikada nije bilo. Prvi je udarac dan opoziciji rasturanjem zborova. Vi ste pod nazivom "Petra Mrkonjića" formirali čete, koje su rušile slobodu građana ove zemlje. Pod njegovo ime kupite vi razne probisvijete, da ruše našu slobodu. Među ovim četnicima imate vi ljude, kao što je nekakav De Galwit, koji se otvoreno hvali govoreći: 'Majka mi je Mađarica, otac čisti Rus, a ja ja sam Srbin radikal!'*". R. Horvat, 252-255.

čemu je bilo i uporabe oružja i policijske torture, te ubojstava Hrvata seljaka, na izborima 8. II. 1925. u zemlji HRSS je postigla najveći dotadašnji uspjeh 532.872 glasa i 67 zastupničkih mjesta, zauzevši drugo mjesto odmah iza radikala.

To je razlog da su se pritisci na HRSS i dalje pojačavali zbog čega S. Radić mijenja taktiku, pregovara s radikalima. Pregovori su završili 14. VII. 1925. sporazumom i predstavnici stranke koja mijenja naziv u *Hrvatska seljačka stranka (HSS)* ulaze u vladu, što omogućuje daljnji rad stranke. Već prije toga radikali su iskoristili sve one progone protiv komunista i HSS-a na osječkom području da bi protjerali dio pripadnika njemačke i mađarske nacionalne manjine, ali i mnoge Hrvate, posebice intelektualce i one iz upravnog aparata te škola, a njihova mjesta imenovali i doveli uglavnom Srbe, svoje pristaše. Takvo stanje bitnije nije moglo promijeniti i nastojanje HSS-ovih ministara, pa i samoga Stjepana Radića, koji je nakon ulaska u vladu 17. XI. 1925. postao ministar prosvjete te napadao radikale. Oni su, zajedno s ostalim članovima vodstva, morali uvjeriti članove i pristaše HSS da prihvate politiku sporazuma i da pružaju punu podršku predsjedniku stranke S. Radiću.

Ovi događaji imali su bitnog odraza na politički život Osijeka i osječkog kotara. Došlo je do raskola u HSS-u. Kotarska organizacija HSS-a Osijek izjasnila se protiv nove političke orijentacije vodstva svoje stranke i osudila S. Radića. Istodobno se Mjesna organizacija HSS-a Osijek izjasnila za S. Radića i novu politiku stranke i pokrenula svoje glasilo "*Narodni glas*". No, ona je izložena napadima i pritiscima s raznih strana zapadala u sve veće teškoće te se u veljači 1926. ugasilo njezino glasilo, a nakon što je njezin predsjednik dr. S. Hefer u srpnju podnio ostavku izabran je od vodstva HSS-a Privremeni odbor s predsjednikom Petrom Pelzerom i tajnikom Josipom Hartingerom. Prije toga poznati osječki narodni zastupnik HSS-a Ljudevit Zimmer pristupio je iz HSS-a isključenom narodnom poslaniku dr. Nikoli Nikiću iz Broda, čime se i u Osijeku pojavljuje ova skupina HSS-ovih disidenata. Stanje se nije promijenilo kada se HSS početkom 1927. opet našla u oporbi jer su se posljedice nagodbe s beogradskom vladom iskazale kroz smanjeni broj glasova na tadašnjim izborima te kroz navedenu pojavu disidenata.

I kod NRS u Osijeku pojavio se rascjep. S jedne strane je izdvojena manja skupina radikala oko prof. Lazara Brkića, a s druge strane većina pod vodstvom dr. J. Božića i dr. Momčila Ivkovića, s novopokrenutim glasilom "*Radikalski glasnik*". Za razliku od ovih stranačkih podvajanja kod četničkih udruženja, koja su osuđivala suradnju radikala i HSS-ovaca, tada poč. kolovoza 1925. izvršeno je spajanje dvaju dotadašnjih udruženja u jedinstveno "Udruženje Srpskih Četnika za Kralja i Otadžbinu 'Petar Mrkonjić'", što je provedeno i na osječkom području.[39] No, kao posljedica suradnje NRS i HSS je gašenje osječkog četničkog glasila "Glasa srpskih četnika".

[39] HDA, Grupa XIII., dok. inv. br. 1046. Obavijest Glavnog odbora Udruženja Srpskih Četnika za Kralja i Otadžbinu 'Petar Mrkonjić' velikim županima od 9. VIII. 1925. o spajanju dotadašnjih dvaju četničkih udruženja u jedno.

I kod DS u Osijeku izvršen je rascjep, kao i kod vodstva stranke gdje je izdvojena skupina pristaša S. Pribićevića osnovala *Samostalnu demokratsku stranku (SDS)*. Tako je i u Osijeku osnovana Mjesna organizacija SDS-a.

Početkom siječnja 1926. nestaje s osječke političke scene Hrvatska zajednica koja je prešla u novoosnovanu *Hrvatsku federalističku seljačku stranku (HFSS)*. Komunisti Osijeka, kojih se rad u to vrijeme počinje intenzivirati, pronalaze mogućnost i političkog djelovanja kroz novoosnovani *Radničko-seljački republikanski savez (RSRS)* i list "*Riječ radnika i seljaka*", a sudjelovat će na izborima kao Radnička lista ili lista Nezavisnih radnika.[40]

Hrvatska omladina u Osijeku osnovala je 1926. *Hrvatsku stranku prava (HSP)*. Sastajali su se u prostorijama Gustava Krausza, a tu ih je iste godine posjetio dr. Ante Pavelić i dao im smjernice za rad. Nazočno je bilo 26 članova HSP-a.[41] Vlasti su ubrzo 1927. zabranile i raspustile ovu organizaciju HSP-a. Omladina je tada 1927. osnovala *Hrvatsku prosvjetnu organizaciju* kojom je rukovodio Josip Kočiš, umirovljeni učitelj. No, vlasti će i nju 1929. zabraniti i raspustiti.

Sve to utjecat će na složenost, ali i pomicanja odnosa snaga na osječkoj političkoj sceni. Stanje se još više zaoštrilo kada je u Osijeku imenovan komesarijat i raspisani novi izbori. To je samo pojačavalo rascjepe na hrvatskoj strani i stvaralo mogućnost radikalima da preuzmu, uz osječku kotarsku, i gradsku upravu. Na tim izborima za Gradsko zastupstvo 13. III. 1927. najviše glasova 2505 i 15 mandata dobila je HFSS, NRS je dobila 1761 glas i 10 mandata, Nezavisni radnici (komunisti) 1123 glasa i 7 mandata, dok je HSS dobila 2, te po jedan mandat HPS, SDS, Građanski blok, Nikićevci, Židovi i Njemačka stranka. Bio je to značajan uspjeh radikala. Kako federalisti sami nisu imali natpolovičnu većinu to su sklopili sporazum s radničkim blokom. No, radikali su onemogućili izbor gradonačelnika te je MUP Kraljevine SHS opet raspustio osječko Gradsko zastupstvo i produžio komesarijat. Izbori za Narodnu skupštinu od 11. IX. 1927. nisu promijenili stanje na Osječkoj oblasti, koja se konstituira,[42] i na osječkom kotaru, ali bitnije ni u Osijeku, s tim da su hrvatske stranke dobile nešto smanjeniji broj glasova, pa se pisalo o "porazu Hrvata u Osijeku" te "uspjehu srpskih stranaka". Naime, Hrvatski blok je dobio 1935

[40] Nosilac liste za virovitički okrug bio je Božidar Maslarić, dok je kandidat za Osijek bio Stjepan Schneider, građevinski poslovođa, a njegov zamjenik Josip Pasti, kožarski radnik. Na virovitičkom okrugu lista KPJ od 49. 893 glasa dobila je 2.799 ili 5,6% glasova, od čega najviše na osječkom kotaru 1.332 ili 11,1% glasova. Od toga u gradu su dobili 1123 glasa na ponovljenim izborima za gradsko zastupstvo dobili su 1106 i treći puta 990 glasova. Osijek je 1928. imao 50 članova KPJ u sedam ćelija, kojima je rukovodio Mjesni komitet koji je istodobno vršio i funkciju Okružnog komiteta KPJ Osijek. Takvo stanje je bilo do velike provale 1929. godine.

[41] *Hrvatski list*, Osijek, 13. VIII. 1941.

[42] Kod konstituiranja Oblasne skupštine Osijek tada 1927. od 77 članova skupštine HSS je imala 59 mandata (od kojih je jedan bio s osječkog kotara), SDS 11 mandata, HFSS 3 (sva tri u Osijeku), NRS 2 (od kojih 1 na osječkom kotaru), HPS 1 i disidenti SDS 1 mandat.

glasova, NRS 1347, Nezavisni radnici 1106, DS 398, SDS 289, HSS 271, Njemačka stranka 136 i HPS 135 glasova. Za takvo stanje federalisti su najviše optuživali S. Radića zato što je svojom politikom razbio slogu osječkih Hrvata, i smatrali da je upravo ta "nesloga svih hrvatskih stranaka" te režimska "nasilja i spletkarenja" omogućila uspjeh srpskih stranaka. Izbori za Gradsko zastupstvo Osijeka 6. XI. 1927. nisu promijenili odnos političkih snaga. Na njima je lista hrvatskog građanstva i radništva (federalisti) osvojila 16 mandata, radikali 11, Nezavisni radnici 6, Židovi i Radni blok po 2, HSS, Nikićevci i Nijemci po 1 mandat. Federalisti su s HSS, Židovima i Građanskim radnim blokom osnovali Međustranački radni blok. No, pregovori s radikalima su se otegli sve do početka travnja 1928. kada je sklopljen sporazum te je za gradonačelnika izabran federalist dr. V. Hengl, a za njegova zamjenika radikal Jovan Vuković. Time se političko stanje u Osijeku nije riješilo već je i dalje bilo složeno i zaoštreno. Naime sa stvaranjem *Seljačko demokratske koalicije (od HSS i SDS)* u listopadu 1927. povedena je oštrija oporbena borba na osječkom kotaru, ali u u gradu Osijeku, ali i odgovor režima. U Osijeku je 10. lipnja 1928. održana velika skupština SDK na kojoj je Stjepan Radić oštro govorio protiv nasilja i korupcije u Beogradu, dok je Svetozar Pribićević istaknuo potrebu promjene ustava kojom "treba osigurati ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca u državi". Dva dana potom u Narodnoj skupštini Puniša Račić u ime Radikalne stranke konstatira "da država treba da se zove V e l i k a S r b i j a, jer će ona kao takova biti nepobjediva". Istodobno vladine pristalice i u Osijeku zahtijevale su od vlade da na SDK primjeni «Obznanu» i Zakon o zaštiti države. Vlada se na to nije odlučila. Ali se u radikalskom tisku otvoreno prijetilo ubojstvom S. Radiću i S. Pribićeviću.[43] I doista uslijedio je atentat u Narodnoj skupštini u Beogradu 20. VI. 1928. i ubojstvo dvojice te ranjavanje trojice hrvatskih prvaka, među kojima i Stjepana Radića, koji je 8. VIII. podlegao ranama. SDK kao reakciju na ovaj zločin napušta Narodnu skupštinu 21. VI. 1928., objavljuje apstinenciju, traži reviziju ustava i vraćanje na 1918. Sve to je izazvalo ogromno ogorčenje hrvatskoga naroda diljem zemlje, posebice u Zagrebu gdje je došlo i do masovnih demonstracija i borbi s policijom, ali i njegovu veću homogenizaciju oko HSS. Tako je bilo i u Osijeku, odakle su mnogi išli u Zagreb na veličanstven Radićev sprovod. Nakon toga tamošnji Hrvati masovno će se opredjeljivati za HSS, kao za svoj narodni pokret, iako će vladine jugoslavenske (u osnovi velikosrpske) stranke biti tu na vlasti sve do izbora u 1938. godine, kada će HSS i SDS pobijediti i potom preuzeti vlast. Tih prvih deset jugoslavenskih godina (1918.-1928.) Miroslav Krleža, kao suvremenik i jedan od najistaknutijih hrvatskih književnika ovako rezimira: "dvadeset i četiri političke smrtne osude, 600 političkih ubojstava, 30.000 političkih hapšenja, 3.000 političkih emigranata i bezbrojna masa političkih izgona".[44] U

[43] R. Horvat, n. dj., str. 385-386.

[44] Milivoj Kujundžić-Zdravko Dizdar, *Hrvatska borba za opstojnost 1918.-1998.,* (Zagreb, 2000), 25.

takvoj situaciji sam kralj i velikosrpski političari, da bi zaplašili Hrvate, pokrenuli su pitanje «amputacije» Hrvatske, a u javnosti su se pojavile i različite karte, na kojima su bili iskazani dotadašnji prijedlozi pukovnika D. Simovića i M. Antonijevića (iz 1918.) i Nikole Pašića (prije 1926.) do tadašnjeg (1928.) kraljevog službenog prijedloga. SDK je te prijedloge proglasio veleizdajom. U svim tim prijedlozima Osijek i njegov kotar ulazili bi u sastav "Velike Srbije". I dr. Vlatko Maček i S. Pribićević su se početkom rujna 1928. javno izjasnili protiv amputacije i "Velike Srbije" ističući da se Hrvatska slobodnom voljom ujedinila sa Srbijom u jednu državu i to sporazumno s obje strane što ima međunarodni značaj. Te pošto Srbijanci nisu "ove naše krajeve o s v o j i l i na puški i na sablji", već su "*s nama s t v o r i l i ovu zajednicu, onda može biti samo r a s t a v a, a ne amputacija*".[45] Osječani su se ubrzo u velikoj većini izjasnili protiv svake amputacije, cijepanja i rušenja države, nazivajući radikale i druge pobornike takvih prijedloga «veleizdajnicima».

Na tu veliku krizu u zemlji kralj Aleksandar odgovorio je vodeći se krilaticom "*jedan kralj, jedan narod i jedna država*" 6. I. 1929. državnim udarom, ukidanjem ustava i uvođenjem osobne diktature, čime je osigurao neograničenu izvršnu, zakonodavnu i vojnu vlast, a za što nikome nije odgovarao, niti je mogao biti suđen. To se iskazivalo kroz naziv države Kraljevina Jugoslavija te integralno jugoslavenstvo tj. nametnutu umjetnu jugoslavensku nacionalnost, koji su, prema tvrdnji samih Srba, "… *bili kamuflirano velikosrpstvo klike i koterije u Beogradu koji su hteli da večno zadrže povlašćen položaj u zajedničkoj Jugoslaviji*".[46] To oslikava i unitaristička uzrečica: "*Stvorili smo Jugoslaviju, stvorimo Jugoslavene*", čije se oživotvorenje jugoslavenstva, uz pokušaj brisanja nacionalnih identiteta, nastojalo ostvariti najgrubljom represijom. Kralj je za predsjednika vlade postavio svog ranijeg suradnika generala Petra Živkovića, a za ministre o dvoru ovisne predstavnike najbogatijih uglavnom velikosrpskih krugova. Odmah je donijet novi "Zakon o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi" pod udar kojega su dolazili svi građani Jugoslavije, u zemlji i inozemstvu, koji su se na bilo koji način suprotstavljali režimu šestosiječanjske diktature, a kako bi im se sudilo osnovan je u Beogradu samostalan "Državni sud za zaštitu države", nadležan za cijelu državu, čime se nastojalo onemogućiti svaki politički rad i djelovanje. Donijet je i novi zakon o općinama i oblasnim samoupravama, po kojima su sve općinske uprave u zemlji bile razriješene, a veliki župani su dobili ovlaštenje da mogu imenovati nove općinske uprave. Tako su početkom 1929. i na osječkom području imenovane nove podobne općinske i gradska uprava.

---

[45] R. Horvat, n. dj., 416-417.

[46] Miloš M. Milošević, *Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću*, (Beograd, 1940), 14-15.

Osnivanje i rad četničkih udruženja u Osijeku i na osječkom kotaru do 1929. godine

Četnička organizacija se u novostvorenoj državi Kraljevini SHS/Jugoslaviji sa sjedištem u Beogradu od osnivanja 1921. po programskim gledištima i po političkim akcijama iskazala kao jedan od oslonaca vladajućeg režima. Bila je to poluvojna organizacija, čiji su članovi polagali prisegu, nosili odore sa šubarama i na njima kokarde, na prsima četničku značku, te bili uglavnom naoružani. Zato je četnička organizacija bila odlučna u širenju i jačanju svoje društvene osnove i svog političkog utjecaja u čemu je nailazila na podršku režima. To joj je omogućila reorganizacija 1922. kada u svoje redove, uz stare do 1918. aktivne četnike, prima i nove četnike. Prema pravilima udruženja to su svi oni "*ispravni građani naše narodnosti*" s područja države, posebice mladi, koji su pomagali i pomažu "*borbu i ideju našeg oslobođenja i jedinstva*". To je stvorilo mogućnost stvaranja četničkih udruženja i na području Hrvatske, posebice u krajevima nastanjenim srpskim žiteljima gdje nije bilo "*starih četnika*", a proces jače započinje 1924., a posebice kada se, 1927. od Radićeve HSS i Pribićevićeve SDS (najznačajnije političke stranke Srba u Hrvatskoj), stvara oporbena SDK.[47] Od političkih stranaka glavni promicatelji i osnivači četničkih organizacija bile su Radikalna i Demokratska stranka, stranke koje su uglavnom obnašale vlast i bile glavni oslonac režima. U početku je svaka od tih stranaka imala svoje četničko udruženje da bi od 1929. nastavilo djelovati jedinstveno "*Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine*", na čelu s predsjednicima vojvodama Ilijom Trifunovićem – Birčaninom (do 1932.) i Kostom Milovanovićem Pećancom (od 1932.).

Na području Osijeka i osječkog kotara četnički poket je od svog osnivanja u novoj državi imao izvjestan broj članova i pristaša koji su djelovali u režimskim političkim strankama te drugim sličnim nacionalističkim organizacijama i udruženjima. Jačanju četničkog pokreta pomogao je osječki geostrateški smještaj na Dravi blizu njezinog ušća u Dunav, relativna blizina Beograda te njegovo upravno, vojno i regionalno političko središte, snažno gospodarsko, trgovačko i radničko središte (s više tisuća radnika u gradu i na selima), nacionalni i socijalni sastav stanovništva i posebice već spomenuto shvaćanje velikosrpske politike, koja je na tome području u praksi imala vlast, da taj kraj ulazi u sastav Velike Srbije te sukladno navedenoj zamisli plansko naseljavanje solunskih dobrovoljaca, na osječkome i okolnim područjima (među kojima je bilo «starih četnika»), iz čijih redova se regrutiraju u znatnom broju i novi četnici.

[47] Stvaranje SDK smanjilo je općenito međunacionalne suprotnosti, a dijelom i na području osječkog kotara. No, kako su one bile poticane i provođene od režimskih i vladajućih velikosrpskih struktura građanskih stranka, koje su na osječkom području do kraja 1938. imale vlast, te organizacija i društava, prvenstveno onih iz Beograda, i njihovih članova ili simpatizera na terenu to su međunacionalne suprotnosti bile i dalje trajno izražene. Svoj prilog u tome dala su i četnička udruženja u Osijeku i na području osječkog kotara čije osnivanje započinje 1924. godine.

Radikalna stranka, kao glavna vladajuća stranka koja je od režimskih stranaka imala najviše glasova i najviše participirala u vlasti na osječkom području, bila je inicijator i osnivač četničkih udruženja. Njezino "*Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu*", osnovano 1924. (kojega je vođa 1927.-1928. bio Puniša Račić, ubojica hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini u Beogradu) prvo je koje se tada 1924. pojavljuje u Osijeku i na području osječkog kotara. Cilj mu je bio ukidanje povijesnog područja Hrvatske i potpuno uključenje većine Hrvatske, a cijele Slavonije, u sastav velikosrpske države.[48] Uoči izbora, najavljenih za veljaču 1925., nositelji velikosrpske politike na osječkom području prosudili su kako je i ovdje potrebno pristupiti osnivanju četničkih udruženja. Oni su im trebali poslužiti kao dodatni pritisak na glasače Hrvatske zajednice u Osijeku i glasače HRSS, glavne oporbene političke stranke u selima osječkog kotara nastanjenim Hrvatima i drugim nesrpskim stanovništvom. Radikalna stranka koja je osim Osijeka imala svoje odbore u većini sela na području osječkog kotara inicijator je osnivanja četničkih udruženja, prvenstveno u selima nastanjenim srpskim pučanstvom. Nakon uspjeha na izborima 1923. i pobjede HRSS na području osječkog kotara, gdje su radikali na prijašnjim izborima pobijedili, te pobjede HZ u Osijeku, vladajuće velikosrpske strukture u Beogradu su prosudile da se takvo stanje mora promijeniti i to već na sljedećim izborima 8. II. 1925. Odlučili su da Osijek postane središte za osnivanje četničkih organizacija na području njegove oblasti. Zato je u ljeto *1924. Glavni odbor udruženja srpskih četnika «Petar Mrkonjić» iz Beograda* osnovao u Osijeku svoje posebno *Udruženja srpskih četnika za Osječku oblast i Baranju.* Predsjednik udruženja mijenjao se, a jedno vrijeme bio je *Branislav*

[48] Tako su primjerice radikali, uz ostalo tražili da ime zajedničke države bude "*Srbija – Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*", a oporbenim prvenstveno hrvatskim strankama poručivali: "*Mi jedino znamo, da je Banat, Bačka, Srem, Baranja, Slavonija, Bosna i Hercegovina, Lika i Sjeverna Dalmacija, Dubrovnik (od Neretve) i Boka vječno spojena sa Srbijom i da nema te sile, koja se može tome usprotiviti. Ovo je naša velika i najveća Srbija i teško onome ko u nju takne*" (*Srpska riječ*, glasilo Radikalne stranke, god. XVIII, br. 35. i 106., /Sarajevo, 22. II. i 28. V. 1921/). Radikali su prijetili amputacijom (kao i drugi predstavnici režima i najvećih režimskih velikosrpskih stanaka) ne samo naprijed spomenutih područja već i ostalih hrvatskih područja, pomičući zapadnu granicu zamišljene buduće tzv. "Velike Srbije" na crtu Ludbreg-Križevci-Sisak-Karlovac, te južno na granicu sa Slovenijom ostavljajući velikodušno Hrvatskoj samo prostor zapadno i sjeverozapadno od te crte, i to preostali dio Pokuplja, Prigorja i Hrvatskog zagorja, s gradovima Zagrebom, Krapinom i Varaždinom tj. dio tadašnje Zagrebačke oblasti. Te svoje namjere oni su kartografski iskazivali i javno obznanjivali, kao što je tada u vrijeme osnivanja Udruženje srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu primjerice učinio *Nikola Pašić*, predsjednik vlade i predsjednik Narodne radikalne stranke u svezi prijedloga kralju amputacije Hrvatske (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, Fond: Kartografska zbirka, sig., Hrvatska – upravne karte, inv. br. A 110 a. *Nacrt vlade g. Nikole Pašića /krajem 1925./).* Taj nacrt s kartom objavljeni su i kao brošura, dok je karta s Pašićevim prijedlogom amputacije Hrvatske potom prenošena u nizu drugih brošura i knjiga. Prema toj karti ne samo cijeli osječki kotar i grad Osijek već i cijela Slavonija i veći ostali dio Hrvatske ulazili bi u tzv. Veliku Srbiju čija bi zapadna granica išla crtom Koprivnica, Bjelovar, Sisak (rijekom Kupom), Karlovac i slovenska granica.

Kostić, predsjednik Mjesnog četničkog odbora iz Darde. To oblasno četničko udruženje je odmah započelo s okupljanjem svojih istomišljenika, njihovom aktivnošću i s osnivanjem četničkih udruženja na navedenom području, koje onda povezuje i rukovodi njihovim radom. Ono je pokrenulo i svoj list «*Glas srpskih četnika*», pod geslom: «Za Kralja i Otadžbinu», koji je bio glavni organ tog četničkog udruženja i prvi četnički list ne samo na području Slavonije i Hrvatske već i cijele Kraljevine SHS.[49] Pišući o ulozi četnika u Hrvatskoj ističu da je ona veoma složena zato što tu po njima «… kudikamo više ima unutrašnjih neprijatelja naročito u Slavoniji nego spoljnih», a kojima «najmilije bi bilo kada bi danas Hrvatskom i Slavonijom upravljao Beč i Pešta». Kako je prema tvrdnji uredništva upravo Osijek jedno od glavnih legla tih «neprijatelja», posebice naglašavajući tu Radićevce, zato je on i izabran za mjesto tiskanja glavnog četničkog glasila.[50] Tako su tada 1924. osnovani *Mjesni odbori* "*Srpskog četničkog Udruženja Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu" u Osijeku, Čepinu i Tenju.* Predsjednik četničkog odbora u Osijeku bio je *Milutin Pevčević*, a potpredsjednik *Mladen I. Sabljaković*. Članovi ovih četničkih odbora odmah su poduzeli niz aktivnosti protiv svojih protivnika. Počele su fizičke tuče i obračuni u obranu «Kralja i Otadžbine» s lokalnim pripadnicima HRSS, HZ, HRNAO, komunistima i drugim protivnicima tijekom 1924. i 1925. pri kojima se sve više upotrebljava oružje, a o čemu redovito izvješćuje osječki četnički i ostali tisak. Tu se četnici nadopunjuju s pojačanom terorističkom aktivnošću ORJUNE u Osijeku i na području osječkog kotara. U svrhu organizacijskog i političkog djelovanja u Osijeku je 8. IX. 1924. održana oblasna konferencija četničkog udruženja koja je donijela i rezoluciju koja završava pozivom «na okup za Kralja i Otadžbinu». Udruženje je istodobno iskoristilo kraljev dolazak 21. rujna na državno imanje u Belje i dvotjedni boravak za prijem i dugi razgovor s četnicima-dobrovoljcima. Nakon toga jasno su istaknuti zadaci srpskih četnika u Hrvatskoj i Slavoniji.[51] Četnici su od početka nastojali da najuže djeluju s organima policije i žandarmerije na otkrivanju neprijatelja državnog i društvenog sustava te su se u praksi otvoreno iskazivali kao režimska stranka. Zato

[49] *Glas srpskih četnika*, god. I., br. 1. (Osijek, 1. X. 1924.).

[50] *Glas srpskih četnika*, god. I., br. 2. (Osijek, 18. X. 1924.).

[51] *Glas srpskih četnika*, god. I., br. 1. i 2. (Osijek, 1. i 18. X. 1924.). Kao svojevrsno opravdanje za zadatke u Hrvatskoj i Slavoniji navodi se kako je u Čepinu pronađeno 40 vojničkih pušaka kod radićevaca, što nemamo u policijskim izvješćima, pa je i to najvjerojatnije opravdanje za više četničkih incidenata u tom mjestu u to vrijeme. Navest ću tu dva navedena primjera. Prvi je tuča u Čepinu 3. VIII. 1924. "u obranu Kralja i Otadžbine" gdje su u gostionici radićevci vikali "Živo Radić! Abcug Aleksandar! Abcug Srbija!", nakon čega su "Srbi četnici morali reagirati" te je izbila tuča. U Slatini na zbor radićevaca 28. VIII. 1924. došli su mnogi hrvatski seljaci iz okolice s barjacima te su uzvikivali "Živjela republika! Republika svemu svijetu dika!", s povicima "Dolje Kralj! Srbi su u Srbiji!" I kada je Radićev poslanik Robić pošao ka govornici nazočni Srbi počeli su neprestano klicati: "Živio Kralj! Živio Pašić! Dolje Radić! Dolje izdajnici!", te su tako rastjerali zbor. I kad su ljudi počeli bježati "Srpski četnici i dobrovoljci zapjevaše: Dok je nama Like, nema republike, dok je nama Srema republike nema!".

se u okviru ovih četničkih pododbora stvaraju i posebne «obavještajne sekcije» sa zadatkom da sve «*ispade odgovornih i neodgovornih lica*» dostavljaju s točnim podacima i dokazima MUP-u i četničkom Glavnom odboru, te da se odazovu pozivu mjesnih vlasti za pomoć uz njihov pismeni zahtjev. Tako je upravo osječka četnička obavještajna služba u lipnju 1925. «*senzacionalno otkrila*» veliku grupu švercera u Osijeku koji su bili povezani s komunističkom centralom u Beču, a otkrila je i jednu skupinu «*zavjerenika*» koji su pripremali državni udar. Nakon ovih otkrića uslijedile su policijske akcije i uhićenja osumnjičenih. Upravo zbog nepredvidivih slučajeva «*neprijateljskog držanja, špijunaže, zločina i pobune*» Udruženje srpskih četnika za Osječku oblast i Baranju tražilo je od vlasti da im se izda potrebna količina oružja i kod MUP-a iznudi jedna hitna zapovijed «*da se prema četnicima za Kralja i Otadžbinu treba vladati kao ovlaštenom instancijom za obranu države*».[52] Do sredine 1925. već je na području osječkog i susjednih kotareva bilo osnovano više od 20 četničkih udruženja (od kojih je samo na vukovarskom području bilo 12 i u kojima je /posebice u graničnim mjestima primjerice Silaš, Palača, Ada, Šodolovci/ bilo članova i s osječkog područja). U njima djeluju pojedini poznatiji i aktivniji članovi Radikalne stranke, predstavnici lokalnih vlasti, kao primjerice načelnici općina, te pojedini svećenici Srpske pravoslavne crkve. Sva ova četnička udruženja sudjelovala su na mnogim zajedničkim manifestacijama. Jedna od takvih "grandioznih manifestacija Srpske misli i srpskih ideala", na kojima sudjeluju i osječki četnici, bila je 2. VIII. 1925. u Vukovaru. Tom prilikom bilo je izvršeno osvećenje 12 četničkih zastava pododbora "Srpskog četničkog Udruženja Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu" iz Vukovara i s područja vukovarskog kotara. Manifestaciji su, uz lokalne čelnike Radikalne stranke, četničkih udruženja, Srpsko pjevačko društvo «Javor» te masu svijeta iz grada i okolnih sela, nazočili i na njoj govorili predstavnici Glavnog odbora četničkog udruženja (major Milutin Stojanović), Radikalne stranke (Puniša Račić, kasniji predsjednik tog srpskog četničkog udruženja) i Ministarstva vojske i mornarice (potpukovnik M. Mihajlović) te svirala glazba Kraljeve garde iz Beograda. Na njoj je iskazano zadovoljstvo s tako velikim brojem organiziranih četnika (oko 300 samo na vukovarskom području) te je iz Vukovara "u srpskome Srijemu" kao politička poruka skupa bio upućen kralju telegram.[53]

U četničkoj organizaciji je od početka bila primjetna snažna velikosrpska linija, poglavito među srpskim nacionalistima, a koja je u kriznim prili-

---

[52] *Glas srpskih četnika*, god. II., br. 9. i 11. (Osijek, 14. i 15. VI. 1925.).

[53] *Radikalska omladina*, br. 33., (Vukovar, 8. VIII. 1925). Telegram glasi: "*Tebi dični viteški Kralju Tebi tvorče velike pobjede, i slava Srbinova, sakupljeni srpski četnici pod pobjedonosnim barjakom Vašega Oca i Pradjeda, a u srpskome Srijemu prilikom svećenja 12 zastava udruženja Mrkonjićevih četnika, kličemo da živi naš vrhovni zapovjednik Njegovo veličanstvo Aleksandar I. i Njegov Kraljevski Dom*. Sekretar*: Nikola Mišić*. Predsjednik: *Marko Bugarski*. Opširnije vidi: Z. Dizdar, Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.)*", Scrinia slavonica*, br. 4, (Slavonski Brod, 2004.), str. 212-287.

kama sve više dolazila do izražaja. Ona je najveći dio Kraljevine Jugoslavije, pa tako i najveći dio Hrvatske, uključujući osječki kotar i cijelu Slavoniju, poistovjećivala sa srpskim etničkim područjem, zalažući se za ustrojstvo Velike Srbije, gledajući u Jugoslaviji samo prolaznu fazu njenog stvaranja. To njezino glavno programsko polazište - ideja o Velikoj Srbiji - participiralo je od 1929. integralno jugoslavenstvo, zato više nije bila potrebna, kao do tada, četnička organizacija sa srpskim predznakom. Četnici su, kao i vladajući velikosrpski krugovi, osporavali činjenicu kako je u trenutku stvaranja jugoslavenske države već bio završen povijesni proces osnivanja hrvatske i srpske i drugih nacija koje će se naći u njezinom državnom okviru. Smatrali su da se u Jugoslaviji ostvarila i njihova polazišna ideja Velike Srbije. Zato su četnici bili kategorični u stavu da je stvaranjem Kraljevstva SHS 1918. skinuto s dnevnoga reda nacionalno pitanje, te da svako pokretanje toga pitanja (prvenstveno s hrvatske strane, poglavito od HSS, najjače hrvatske stranke) vodi rušenju postojećeg poretka, čiji su oni najodaniji branitelji. Riješenim su smatrali i pitanje oblika vladavine – monarhije s dinastijom Karađorđevića. To su iskazivali geslom "Za Kralja i Otadžbinu".

Zbog toga su četnici političku djelatnost HSS-a, najjače oporbene stranke u zemlji, i njezinog vođe Stjepana Radića, označavali kao destruktivnu i razornu te smatrali da joj "*jednim odlučnim gestom*" treba učiniti kraj. U tom svjetlu treba gledati i atentat na Radića i članove HSS-a u beogradskoj Skupštini, 20. lipnja 1928. koji je izveo radikal Puniša Račić, inače vođa radikalskog "*Udruženja srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu*" (do 1928.), i njegov uzvik nakon zločina "*Živela Velika Srbija*".

Kako je državna politika ugrožavala i Srbe u Hrvatskoj, koji su korišteni za provođenje srbijanskih političkih ciljeva, dolazi kod njih do jačeg raslojavanja te do povezivanja SDS, najznačajnije političke stranke Srba u Hrvatskoj, i HSS te stvaranja SDK 1927. godine, s ciljem zajedničke borbe protiv centralizma i beogradskog hegemonizma, za priznavanje ravnopravnosti drugim narodima. Time je znatno ojačan blok antirežimskog i anticentralističkog raspoloženja, te federalističkog programa kojim bi se riješilo hrvatsko pitanje.

Sve to 1927. utječe i na jače raslojavanje vladajuće Radikalne stranke i na osječkom području te i broj njihovih glasova sve više opada. Istodobno jača opozicija i otpor vladajućem režimu, te i HSS i SDS počinju i na ovome području dobivati sve više pristaša i glasova. I umjesto da uvaže opravdane zahtjeve za rekonstrukcijom Kraljevine Jugoslavije od strane SDK kralj Aleksandar i vladajući krugovi odlučili su se krizu 1928. riješiti atentatom u Narodnoj skupštini (na predstavnike HSS, među kojima i na Stjepana Radića, koji je ubrzo podlegao ranama) i uvođenjem otvorene kraljeve diktature 6. I. 1929. Nakon toga do kraja 1929. dolazi do raspuštanja političkih stranaka i nacionalnih udruženja. Do tada Oblasni četnički odbor u Osijeku i mjesni u Osijeku, Čepinu i Tenju nastavili su s radom, podržavši diktaturu. Tako je u Osijeku 7. VII. 1929. održana *Oblasna skupština* "*Udruženja srpskih četni-*

ka Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu" na kojoj su govorili delegati četničkih organizacija toga udruženja iz Osijeka, Čepina, Darde, Đakova i Rajića, a kao "najrevnosnije" četničke organizacije ističu se one u Čepinu, Dardi i Brodu na Savi, gdje je od njezinih članova osnovana i zasebna četnička četa.[54] Vlado Išpanović, predsjednik i Mate Nikić, sekretar *Mjesnog četničkog odbora u Osijeku* pozvali su svoje članstvo na skupštinu koja se i održala 2. IX. 1929.[55] No, već u prosincu 1929. vlasti, radi isticanja samo "srpstva", trzavica u vodstvu i drugih razloga, *raspuštaju i zabranjuju* rad *Udruženja srpskih četnika Petar Mrkonjić za Kralja i Otadžbinu* te prestaju s radom njegovi odbori, a iduće godine gasi se i list udruženja. Tako prestaje s radom Oblasni odbor tog udruženja u Osijeku i mjesni njegovi odbori u Osijeku, Tenju i Čepinu, dok im je imovina konfiscirana.[56] Većina članova ovog četničkog udruženja u Osijeku i okolici, prešla je tada u prvotnu četničku organizaciju – *Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine*, koje je u potpunosti podržalo diktaturu kralja Aleksandra i nakon odobrenja 18. I. 1930. moglo slobodno nastavili s radom. Režim se kroz centralističko-unitarističko uređenje te kraljevu diktaturu održavao još većom represijom i političkom prevlašću Srbije. Četnici kao čuvari takvog državnog poretka i pomagači vlasti u saniranju unutarnjih problema intenziviraju nakon 1929. aktivnosti oko stvaranja četničkih organizacija u Hrvatskoj, uključujući i osječko područje koje se među prvima našlo na udaru te je otpor vladajućem režimu diktature ovdje bio među najjačim i najorganiziranijim.

(nastavak u idućem broju)

[54] *Četnik*, organ viteško patriotske organizacije srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu "Petar Mrkonjić", god. II., br. 3. i 5., (Beograd, 15, VII. i 18. VIII. 1929), 13 i 14. Tu (br. 3.) dan je "Zapisnik Oblasne skupštine u Osijeku 7. VII. 1929." Prema tom četničkom glasilu (br. 1. i 5.) u Slavoniji spominju se još četničke organizacije u Belom Manastiru, Brezovom Polju, Brodu na Savi, Orahovici, Pakracu i Vrbanji.

[55] *Narod i država*, br. 13. (Osijek, 31. VIII. 1929.), 7.

[56] HDA, Grupa VII, dok inv. br. 863/1929.i SB UO, Pov. II. br. 3817/1934. Izvješća Kotarskog načelstva u Osijeku od 19. XII. 1929. i 8. X. 1934. upućena Okružnom inspektoratu i Banskoj upravi Savske banovine o raspuštanju i zabrani rada Udruženju srpskih četnika «Petar Mrkonjić» Tenju i Čepinu te Osijeku, a tako i u drugim mjestima gdje su postojale (pr. Belom Manastiru, Brezovom Polju, Brodu na Savi, Đakovu, Grubišinom Polju, Okučanima, Orahovici, Pakracu, Rajiću, Starom Petrovom Selu, Uštici i Vrbanji).